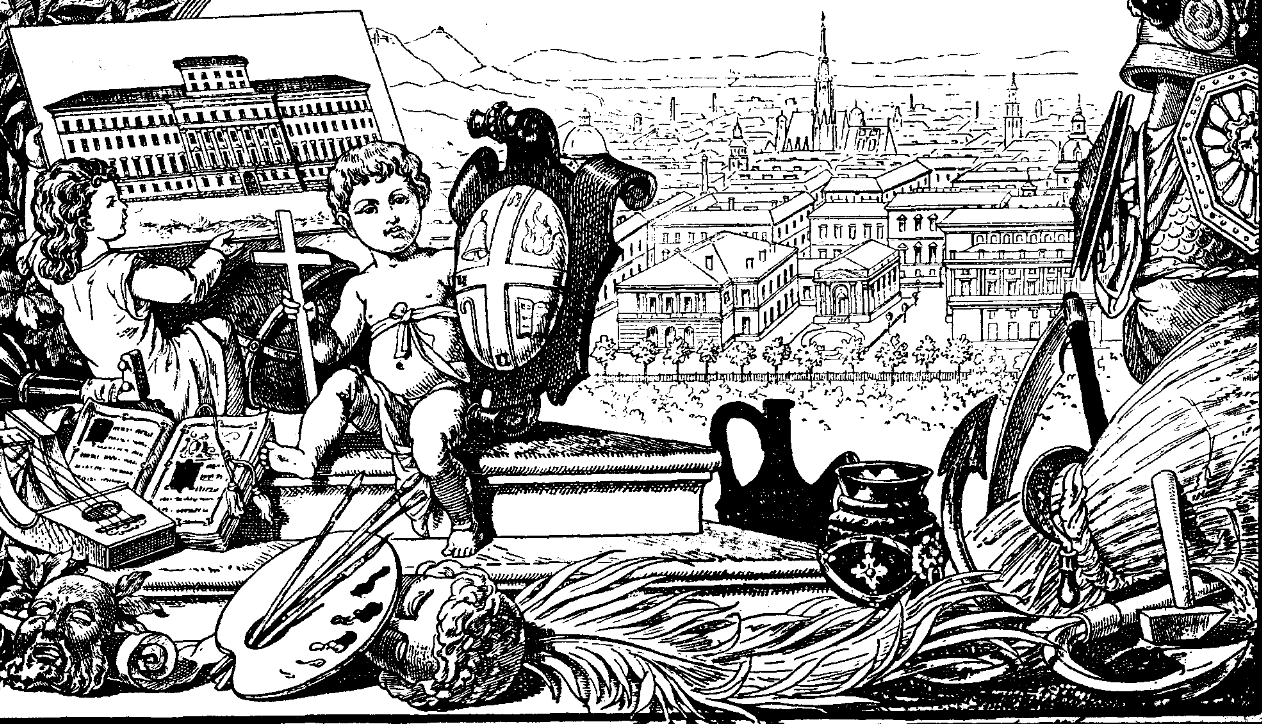
„HANDES AMSORYA“, MONATSSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

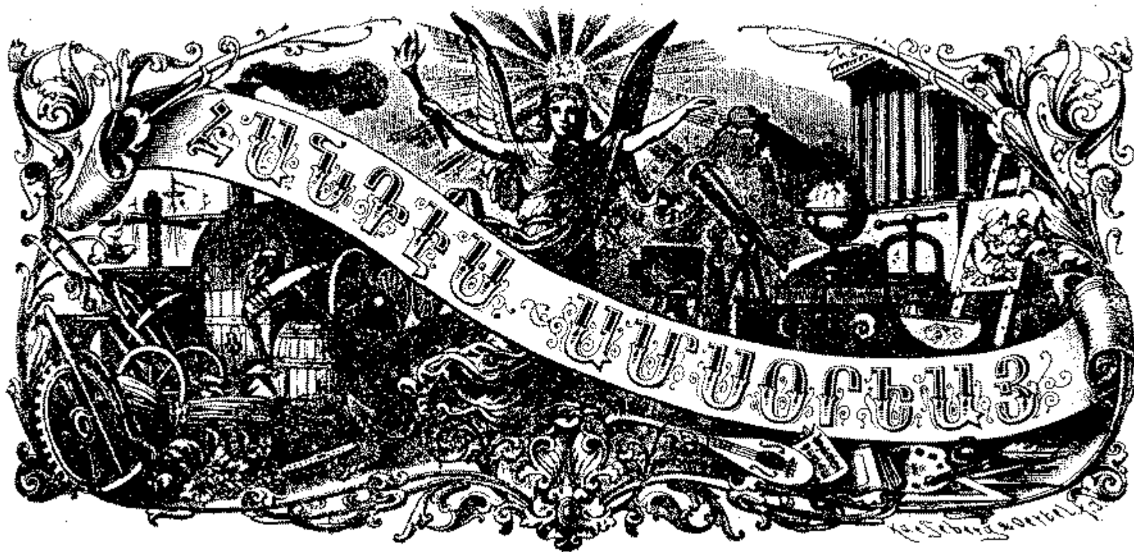
1923

ԵՐԵՍՆՈՒԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՎԻԵՆՆԱ, ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

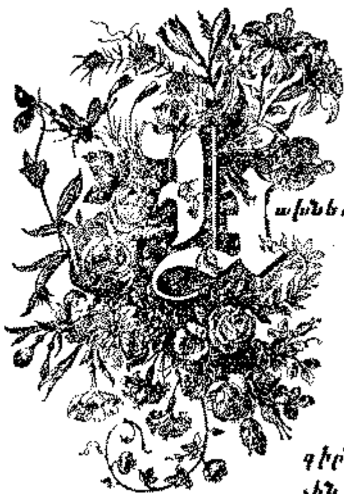

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԷ. ՏԱՐԻ 1923 | Տարեկան 50 Ֆր. = 4 դոլ. = 1 ստեռլինգ: | ԹԻՒ 1—2 ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍԵԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ

ախննեաց մատենագրութեան ճշգրիտ իմացման համար անհրաժեշտ է ունենալ ընտիր ձեռագիրներու վրայ յեցած բնագիրներ, որոնք ներշնչեն մեզի վստահութիւն սկզբնագրին անաղարտ պահպանուած ըլլալու մասին։ Միակ ձեռագրէ հրատարակուած մատենագրութիւն մը չի կրնար ներշնչել մեզի այս վստահութիւնը. իսկ եթէ այս ձեռագիրն ալ ներկայացնէ աղաւաղուած, աղճատուած օրինակ մը, ոչ մեծ հնութենէ մեզի հասած, այնուհետեւ կ՚ըլլայ այն՝ բանասէրներու համար քար գայթակղութեան, որուն շուրջը կը խռնեն այնչափ կարծիքներ, որչափ գլուխ որ անոր վրայ յոգնի։

Դժբախտաբար մեր հին պատմական մատենագրութեան ամէնէն կարեւոր մնացորդները՝ Փաւստոս Բիւզանդ, Կորիւն, Ղ. Փարպեցի, Սեբէոս հասած են մեզի այսպէս միակ եւ այն ոչ մեծ հնութեամբ ձեռագիրներով. իրաւունք ունի բանասիրութիւնը ոչ միայն անոնց ամբողջութեան, այլ եւ պահուած մասերու հարազատութեան վրայ կասկածելու. եւ անորոշութեան ճանապարհին վրայ ելք մը գտնելու համար իրարմէ տարաձայն կարծիքներու դուռ բանալ։

Այս բախտին արժանացած է նաեւ Սեբէոս։ Իր պատմութեան ոչ այնչափ բուն մարմինը ենթարկուած է բանասէրներու քննութեան, որչափ նախերգանքը, զոր ումանք Անանուն կամ Կեղծ-Սեբէոս կ՚անուանեն։ Այս կարգի գրութեանց թուին վրայ թող աւելնայ առաջիկայ գրութիւնս ալ, զոր կը ներկայացընենք աւելի ուսումնասիրութեան փորձ, քան ինքնին ուսումնասիրութիւն։

1.

Սեբէոսի Պատմութեան ձեռագիրները: — Սեբէոսի Պատմութիւնը մինչեւ 1842 կը համարուէր կորուած։ Այս թուին երեւան հանեց զայն Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագիրներու մէջ Յովհաննէս Վ. Շահխաթունեան, որ իր “Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ„ կարեւոր աշ-

խատութեան մէջ նաեւ երկար կոչումներ յառաջ բերաւ։ Ձեռագիրս ապա ձեռք առած է M. Brosset, որ Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848 (1re livraison, St. Pétersbourg 1849), էջ 49—55 տուած է նաեւ ամփոփ տեղեկութիւն մը Պատմութեան բովանդակութեան վրայ։

Ձեռագիրս երկու տարի ետքը (1850ին) տեսած է նաեւ Միհրդատեան (տես վարը). Թէեւ Ք. Պատկանեան 1878 Սեպտեմբերին հակառակ "բազում ջանիւ ի խնդիր ելելոյն„ չէ կրցած վեր հանել Ձեռագիրը (Յառաջաբան Սեբիոսի) այն Մատենադարանիս մէջ։ Պատճառը ինչ ալ եղած ըլլայ, այն ստոյգ է, որ Ձեռագիրս չէ մտած Յ. Կարինեանցի Մայր ցուցակին մէջ (տպ. Տփղիս 1863)։

Բայց Ձեռագիրը կը գտնուի այժմ Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ՝ Թ. 611 (նախկին 2463), "չգիտենք որչափ ժամանակէց ի վեր„ (ԱՐՐՏ· 1891, էջ 147)։ Ի լրումն Ձեռագրիս պատմութեան կ'ընենք ենթադրութիւն մը. Ձեռագիրս վերջին անգամ կը գտնուէր Էջմիածնի "արժանաւոր գիտնական անձի„ մը ձեռքը, որ 1853ին բաղդատելով զայն տպագրին հետ, ինչ ինչ տարբերութիւններ կ'ուղարկէր "Նոյեան Աղաւնի„ թերթի խմբագրութեան ի Հրատարակութիւն (անդ, 1853, 7 Մարտ, Թ. 52), աւելի մանր համեմատութիւններ խոստանալով տալ ուրիշ առթիւ. "զոր եւ ի ժամանակի ունիմք տալ ի Հրատարակումն յետ բաղդատութեան„։ Ներեւս այս "արժանաւոր գիտնական անձը„ Ձեռագիրը քովը պահած է ուսումնասիրելու համար եւ այնպէս հեռացուցած Մատենադարանէն (1853—1879)։

Էջմիածնի Թ. 611 ձեռագրին նկարագրութիւնը տուած է Միաբան (Գալուստ Տէր-Մկրտչեան) ԱՐՐՏ· 1891, էջ 147—155 (=հեղինակին՝ Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ 1896, էջ 37—45), ուսկից[1] կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել հետեւեալ տողերը։

Ձեռագիրն "կաշեկազմ է, կոկուած դեղնաւուն թղթի վրայ գրուած, բոլորգիր, ընտիր գրչութիւն„ 19×25 հարիւրորդամետր մեծութեամբ։ "Այս ստուար ձեռագիրը հաւաքածոյ է պատմութեանց. Բովանդակութիւնն է՝ Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն, Բուզանդ Թուղթ, Մեծին Ներսէսի վարքը, Պատմութիւն Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Եղիշէի, Պատմութիւն Ղազարայ Փարպեցւոյ, Թուղթ Ղազարայ առ Վահան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Սեբիոսի, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ Կորեան։ Այս վերջին երկուսը վերնագիր չունին։„

Երկին գրչութիւն կայ Ձեռագրիս մէջ. Պօղոս երէց Գաւըոցի օրինակած է Ա. Մասը՝ մինչեւ Եղիշէի վերջը. իսկ Բ. Մասը՝ Ղազար Փարպեցւոյ, Սեբիոսի եւ Կորեան գործերը օրինակած է Գրիգոր երէց, թէպէտ դարձեալ բոլորգիր, բայց աւելի անվարժ եւ տգեղ, երկուքն ալ ի խնդրոյ եւ ի վայելումն Վարդան Վ. Բաղիշեցւոյ, հաւանօրէն Բաղէշ Ամրտոլու վանքը։ Ա. Մասի գրչութեան ժամանակն է, ինչպէս բազմաթիւ յիշատակարանները կը յայտնեն՝ Հայոց ՌՃԻԱ = 1672 թուականը (հմմտ. ԱՐՐՏ., էջ 148—149)։ Զմեզ կը հետաքրքրէ այս տեղ աւելի Բ. Մասը։

Ձեռագրի այս երկրորդ մասի գրիչն է Գրիգոր երէց. կ'ըսուի. "Աւարտեցաւ գիրքս Ղազարու Վ.ի Փարպեցւոյ ձեռամբ բազմամեղ եւ անարժան գրչի Գրիգոր երիցու, ի հարկէ սրբազան եւ քաջ վարդապետին Վարդան գիտապետի„։ Գրիգոր երիցու յիշատակարանը թուական չունի. մեր Մատենադարանի Թ. 257 (Ղազար Փարպեցւոյ Թուղթը) որ օրինակուած է այս Ձեռագրէն յիշատակարանիս կը կցէ. "Արդ օրինակեցաք գիրքս այս ի թուին Հայոց ՌՂԱ (= 1642) ի Բաղէշ ի վանս Յովհաննու կարապետի„ (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 657)։ Եթէ հարազատ է այս յաւելուածը յիշատակարանին, կը հետեւի թէ ձեռագրին Բ. Մասը (Ղազար Փարպեցի եւ Սեբիոս) օրինակուած է Ա. Մասէն 30 տարի յառաջ. բայց ինձի կասկածելի կը թուի այս, վասն զի Գրիգոր երէց այլուր (Սեբիոսի Պատմութեան վերջը) յայտնապէս կը նշանակէ գրութեան տարին 1672.

"Զյետին ի գրչաց եւ զառաջինս ի մեղաւորաց՝ զանարժան զանարհեստ եւ զանիմաստ զԳրիգոր երէցս արժանի առնել աղաչեմ՝ զձեզ ով սուրբ ընթերցողք միով ողորմեայիւ ... ամէն։ Արդ գրեցաւ սա ի թուին ՌՃԻԱ (1672) ի Բաղէշ՝ ի վանս Յովհաննու կարապետի„ (Միաբան՝ ԱՐՐՏ., էջ 154, սկզբնաւորութիւնն միայն յառաջ բերած է. ամբողջութեամբ տես Սեբիոսի Ա. տպ., էջ 240)։

[1] Ձեռագրիս մասին հմմտ. նաեւ Գ. Տէր-Մկրտչեան՝ Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը. ԱՐՐՏ 1901, էջ 542—549. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմ. Հայոց. Տփղիս 1904. էջ Ե—Ձ։

Ղ. Փարպեցւոյ եւ Սեբէոսի գրացիութիւնը Ձեռագրիս մէջ կը յիշեցնէ մեզի այն հնագոյն օրինակը զոր ունեցած է աչքի առջեւ Սիմէոն Ապարանեցի. եւ կը կարծենք թէ ճիշդ այս հնագոյն օրինակն եղած է այն նախագաղափար ձեռագիրը, որուն վրայէն օրինակուած է առաջիկայս։ Այս ձեռագիր օրինակի որպիսութեան մասին հետեւեալ կարեւոր ծանօթութիւնս կը հաղորդէ Գրիգոր երէց Ղ. Փարպեցւոյ թղթին վերջը, Սեբէոսէն յառաջ, որ թէեւ յատկապէս Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութեան եւ Թուղթի մասին ըսուած է, բայց կ'արժէ նաեւ Սեբէոսի համար, քանի որ անիկա նախորդին անբաժին մասը նկատուած է (տես այս մասին վարը)։

"...Ով սուրբ ընթերցաւղք եւ եղբարք. գիրքս հին էր եւ աւրինակս։ Յունան վարդապետն կարդացեալ էր զաւրինակն եւ նորոգեալ. եւ զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ՝ ոչ էր գտեալ, եւ ես ոչ կարացի գտանել. աղաչեմ զամենեսեան, եթէ գտցի այս ուրեք՝ գրեսջիք զպակասութիւն թղթոյս եւ դիք ի սմայ. նախ զսկիզբն գրոցս, եւ ապա յերիս տեղիս թուղթ մի անկեալ կայ։ Եթէ սխալ գտջիք ի սմա՝ թողութիւն խնդրեցէք ինձ ի Քրիստոսէ յանցանաց իմոց" (ԱՐՐՏ., էջ 152)։

Գրիգոր երիցու 1672ին Բաղէշ տեսած այս հին եւ կազմալուծուած ձեռագիրը թէ երբ եւ ուր գրուած էր, նոյնպէս թէ ուր կը գտնուի այժմ, յայտնի չէ։ Բայց այն էր հաւանօրէն այն ձեռագիր օրինակը, զոր ԺԶ. դարու առաջին քառորդին ձեռքի տակ ունէր Սիմէոն Ապարանեցի իր "Վիպասանութիւնը" գրելու ժամանակ, բայց ըստ երեւոյթին այն եւս քայքայեալ եւ պակասաւոր ձեւի մէջ էր, գրեթէ այն կերպարանաց տակ, ինչպէս Էջմիածնի թ. 611, որուն մէջ "Սեբէոս եւ Կորիւն չունին հեղինակի անուան յիշատակութիւն" (ԱՐՐՏ. 1901, էջ 543)։ Նաեւ Սիմէոն Ապարանեցի չէ տեսած Սեբէոսի անունը գրքին ճակատը, որով չէ կրցած իմանալ անոր հեղինակն, զոր համարած է Ղ. Փարպեցի (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1919, էջ 89)։

Գրիգոր երիցու ձեռագրէն ծագած Սեբէոսի օրինակ մը ունեցած է Ներսէս Ե. Կաթողիկոս, զոր 1850ին տեսած է Թադէոս Միհրդատեանց ի Տփղիս "որ օրինակեալն էր ի բնագրէն՝ որ ի Ս. Էջմիածին"։

Միհրդատեանց այս օրինակէն արտագրութիւն մը կը խնդրէ. "եւ վեհափառութիւնն նորին շնորհեաց մեզ. եւ յետոյ ի գնալն մերում ի Ս. Աթոռն՝ բաղդատեցաք ընդ բնագրին՝ յորում կայր ի մասին Քրոնիկոնին պակաս յերկուս տեղիս. առաջինն գրեալ էր. "չորս տող պակաս է". երկրորդին՝ "եօթն տող պակաս". եւ "տարբերութիւնք ինչ ժամանակաց" (Ա. տպ., էջ ԺԴ)։ Այս օրինակը "զոր արարաք մեզ բնագիր, զոր ընկալեալն էաք ի սրբոյ վեհէն ... որ էր գրեալ ՌՃԻԱ թուոյն ի Բաղէշ ի վանս Յովհաննու Կարապետի" (անդ, էջ ԺԱ)։

Այս տեղեկութիւններէն կը տեսնուի ուրեմն թէ Ներսէս Ե. Կաթողիկոսի օրինակը ծագած է ուղղակի Էջմիածնի թ. 611էն։ Այս օրինակէն արտագրուած է Միհրդատեանցի բնագիր ընտրած օրինակը, զոր բաղդատած է ապա Էջմիածին նախագաղափարին հետ։

Միհրդատեանց ունեցած է երկրորդ օրինակ մ'ալ "հապճէպով իմ օրինակեալ յԷջմիածին" (Հմմտ. մեր թ. 86). օրինակութիւնս կատարած են Էջմիածնի Միաբանները նոյն թ. 611 ձեռագրէն (Հմմտ. Մասիս 1853, թ. 64 Միհրդատեանցի խոստովանութիւնը)։ Այս օրինակի վրայէն արտագրուած է հաւանօրէն մեր Մատենադարանի թ. 52, Սերովբէ Պետրոսեանէ 9 Յուլիս 1851 Կ. Պոլիս, որ այսպիսի դիտողութիւն մը կցած է իր օրինակութեան.

"Օրինակ մեր էր գրեալ ի թուին ՌՃԻԱ (1672), ի Բաղէշ ի վանս Յովհաննու Կարապետի ձեռամբ Գրիգորոյ երիցու. եւ ուշ եդաք հաւատարիմ եւ զգուշաւոր գրչութեամբ հետեւող եւ նմանող լինել նմին ըստ ամենայնի եթէ ի կիտադրութիւնս, եւ թէ ի անատութիւնս, նա եւ ի յայտնի սխալանս իսկ բառից եւ տառից. եւ յետոյ աւարտելոյ դարձեալ բաղդատեցաք ընդ գաղափարին ուղղել զմեր վրիպակս, որպէս զի լիցի ամենայնիւ համաձայն նմին, մինչեւ յանկարծելի խորշէ այլ օրինակ յերեւան ելեալ ուղղագրեսցէ զսա։ ...Եւ զի ումեմն [Միհրդատեանց] սրբագրեալ էր զսա ի բազում տեղիս բայց առանց եղծանելոյ զբնաբանն, մեք զնորա կարծիս դուն ուրեք եդաք ի լուսանցսն. եւ ուրեք ի բնաբանին առաք բոլոր գրով ի փակագծի" (Ցուց. 249—250)։

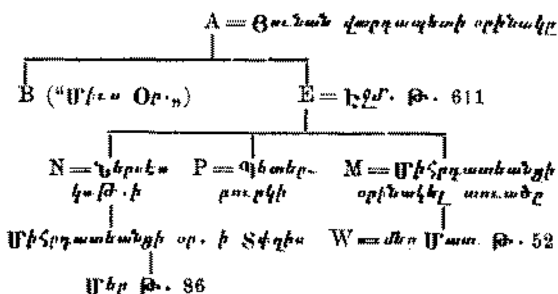
Միհրդատեանց իր առաջին օրինակութենէն կ'երեւայ թէ հանած է ուրիշ օրինակներ եւս. որոնցմէ մին հիմ եղած է մեր Մատենադարանին թ. 86 ձեռագրին, որ բաղդատութիւն մըն է այս անծանօթին եւ թ. 52ին. տարբերութիւնները շատ աննշանակ են։

Միհրդատեանց տեսած է ուրիշ օրինակ մ'ալ, որուն մէջ "չգոյր յիշատակարան, եւ էր թերի. որ էր բոլոր գրով՝ հին թուղթ բամբա-

կեալ. եւ թուի թէ ի վեշտասաներորդ դարու գրեալ իցէ. բայց ամենայն մասամբ մաքուր գրութիւն ի հնում գրչէ. կայր եւս ի միջի նորին աղօթք… Ս. Յակոբայ Մծբնացւոյ վասն մահ տարաժամի… եւ գոյր ի վերջն զայս յիշատակարան. Արդ գրեցաւ… թուին ՌԺԶ (1567) ի սուրբ եւ տիեզերական ուխտս Մարմաշինու վանից, ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարժան գրչի տէր Յուսիկ կոչեցելոյ…„ (էջ Ժ)։ Այս օրինակը կը հասնէր մինչեւ Ա. տպագրութեան 215րդ էջը (= Բ. տպ., էջ 137, վերջին տող)։ Միհրդատեանց որ զայս "միւս օրինակ„ կ'անուանէ, էջ 200 դիտել կու տայ որ "ի միւսում օրինակին անկեալ էր թուղթ մի ի մեղուօշէս յայսմանէ„։ Ձեռագրիս թէ ուր պատահած է Միհրդատեանց, ակնարկութիւն չ'ըներ. մեզի շատ կասկածելի կը թուի անոր գոյութիւնը, մանաւանդ որովհետեւ գրչութեան հնութիւնը, այնու որ բառ առ բառ կը համընթանայ Թ. 611ին եւ անկասկած է անոր աւելի ծագումը եւ այն ոչ կանուխ քան 1650 թուականը, յամենայն դէպս Յովհան վարդապետի նորոգելէն ետքը։ Պատկանեան, որ 1878 Սեպտեմբերին փնտռած էր Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ Միհրդատեանցի յիշած այս կրկին օրինակները, "ոչ գտայ, կը գրէ, զայն (= Թ. 611) …եւ ոչ զայլ հնագոյն օրինակն, զոր յիշատակէ հրատարակիչն„ (էջ Ա)։

Պատկանեան իր հրատարակութեան համար ձեռքի տակ ունեցած է ուրիշ օրինակ մ'ալ, զոր գտած է Պետերբուրգի Գիտութեանց Կայսերական ճեմարանի մէջ։ Գժբախտաբար ձեռագրիս որպիսութեան մասին չէ հաղորդած մանր տեղեկութիւն, բայց այն եւս կը թուի թէ ծագած է Էջմիածնի Թ. 611էն ուղղակի կամ անուղղակի ճամբով։

Ամփոփելով մեր տուած տեղեկութիւնները Սեբիոսի ձեռագիրներու մասին, կը տեսնուի թէ նախագաղափար օրինակն եղած է

Այսպէս Սեբիոսի բոլոր ծանօթ օրինակները կը յառաջգային Յովհան վարդապետի ձեռքը գտնուած հին, քայքայեալ, պակասաւոր ձեռագրէն, զոր անիկա "նորոգեալ եւ զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ ոչ էր գտեալ„։ Ինչպէս Ղազար Փարպեցւոյ Թղթէն եւ աւելի պայծառ Սեբիոսէն կը տեսնուի, Ձեռագրէն ոչ միայն թղթեր ինկած կորսուած են, այլ եւ քայքայուած, ցրուած թղթերը անյաջող կերպով քովէ քով բերուած զետեղուած են։ Թէ Ղ. Փարպեցւոյ թղթին եւ թէ Սեբիոսի Պատմութեան տեղափոխուած թերթերը իրենց սկզբնական տեղերը զետեղելու համար շատ կարեւոր էր ունենալ Յովհան վարդապետի նորոգած ձեռագիրը եւ կամ անոր գրչութեան մասին տեղեկութիւններ ունենալ. միասին էր թէ երկուքին տողերու թիւը եւ։ Գրչութիւնը միջին Մեսրոպեան գրով եղած կը թուի, դատելով սխալ ընթերցումներէն։

Այս հնացած Ձեռագրին մէջ ոչ միայն թղթեր ինկած կամ տեղափոխուած են, այլ եւ շատ մը տողեր մաշած անընթեռնլի եղած են, զորոնք Գրիգոր երէց առ ի չգոյէ լաւագոյն օրինակի չէ կրցած լրացնել։ Կը տեսնուի թէ Ձեռագիրն 1567ին (կամ "միւս օրինակին„ գրչութեան տարին) աւելի լաւ հանգամանաց մէջ եղած է, քան 1672ին, գոնէ Սեբիոսի էջ 13, 33—14, 1, 4 տող եւ էջ 15, 1—9, 7 տող, անընթեռնլի տեղեր "միւս օրինակին„ գրութեան տարին դեռ կը կարդացուէին։ "Միւս օրինակը„ ինչ ինչ կէտերու մէջ օգտակար ծառայութիւն կրնար մատուցանել թերեւս Սեբիոսի բնագրին քննութեան համար, եթէ ունենայինք անոր աւելի խնամով բաղդատութիւնը, քան որ կատարած է Միհրդատեանց։

Ինձ կ'երեւայ թէ Յովհան վարդապետ տեղ տեղ մուծած է նաեւ լուսանցագրութիւններ կամ յաւելուածներ. իր գրչէն կը համարիմ օրինակի համար էջ 16, 20—27 տողերը եւ Խորենացիէն եւ "Աստղիկէն„ յառաջ բերուած հատուածները էջ 10—11, զորոնք քաղած է առ ձեռն աղբիւրներէ կարծեցեալ պակասն (ի մասին Պարթեւ եւ Հայ Արշակունեաց) լրացնելու։

Ասկէ ծագած միւս բոլոր օրինակութիւնները անբաւական են Սեբիոսի բնագիրը վերականգնելու համար։ Բայց իրաց այս վիճակի մէջ մինչեւ հնագոյն օրինակի գիւտը ուրոյն նշանակութիւն կը ստանան Էջմիածնի Թ. 611 եւ "Միւս օրինակը„։ Առ այժմ հարկ է մանր բաղդատութեան առնուլ Թ. 611, որուն անդրագոյն քննութիւնը կրնայ բաղձալի լուսաւորութիւն

տալ Սեբէոսի բնագրին շուրջը։ Տարաբաղդաբար Միհրան, որ այնպէս մանրամասնութեամբ ուսումնասիրած է Ձեռագիրս, ճիշդ Սեբէոսի Պատմութեան քով դիմած է համառօտութեան։ Այս նկատմամբ հարկ է բաւականանալ առայժմ Brosset-ի տուած տեղեկութիւններով։ Ըստ Բրոսէի Սեբէոսի Պատմութիւնը կը գրաւէ Ձեռագրին մէջ 123 էջ (սկսեալ թղ. 487ա, հմմտ. ԱՐՐՑ. 1901, էջ 542). Բրոսէ երկու տեղ միայն կը յիշատակէ թերթի ձեռագրին մէջ, էջ 10 (= տպ. 13, 12 կամ 15) ուր 4 էջ դատարկ մը կայ, հոն ուր կը սպասուէր 228—268 շրջանի Հայ, սասանեան եւ հռովմէական իշխողներու ժամանակագրական արքայացանկը, եւ դարձեալ էջ 16/17 (= տպ. էջ 21) ուր 7—8 էջ դատարկ մը, որուն բովանդակութիւնն անծանօթ կը մնայ մեզի, եթէ իրօք թերթի մ'ունի ձեռագիրը, որուն վրայ կրնայ կասկածուիլ։ Զարմանալի է որ այս պակասներու մասին միւս ձեռագիր եւ տպագիր աղբիւրներն ակնարկութիւն չունին։

(Շարունակելի) Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԱԿԱԲԱՅԵՑՒՈՑ Բ. ԳՐՔԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քննական ուսումնասիրութիւն:

—

§ 7. Հայերէն թարգմանութեան արժէքն ու ոճախութիւնը:

— (Շարունակութիւն)

ԳԼՈՒԽ Ե.

Հ. 1. "Առաքէր". Հայը կ'աւելցնէ "ի կողմանցն Անտիոքացւոց". Հ. 2. "արս հեծեալս ոսկեզօծս, ի զարդ ոսկի վառեալս (') զարդարեալս". յուն. ἱππεῖς διαχρύσους στολὰς ἔχοντας καὶ λόγχας σπειρηδὸν ἐξωπλισμένους = հեծեալք, որք ունէին պատմուճանս ոսկիս եւ վառեալ էին տիգօք գունդ առ գունդ։ Գեղեցիկ է հ. 3, ուր Հայը նշանաշաններով եւ շէական բառերով բառախաղ մը կը յօրինէ, եւ միանգամայն կը ցուցնէ թէ զէնքերու ժխորը բացատրելու հարուստ բառամթերքի վրայ կը տրամադրէ։ Հարկաւ սկզբնագրէն բաւական կը հեռանայ. "արշաւեալս յարձակեալս խառնեալս ընդ միմեանս. անդ էր լսել թնդիւն վահանաց, շկահիւն զաղեգանց, շողիւն սուսերաց, շաչիւն նշանաց, շառաչիւն նետից զփայլիւն զակեղէն վառելոց", փխ. "յերկուց կողմանց յարձակէին եւ յետս ընկրկէին, թնդիւն վահանաց եւ բազմութիւն նիզակաց եւ սայրասուր սուսերք եւ նետաձիգ աղեղք եւ փայլիւն ոսկեղէն զինուց եւ ազգի ազգի զրահք"։ — Հ. 5. "Իբրեւ չաինդն իմն յանկարծուստ համբաւի հարկանէր". γενομένης δὲ λαλιᾶς ψευδοῦς = իբրեւ լինէր համբաւ սուտ։ "Քան հազար"։ Աներեւոյթ բնագրին χελιῶν ը = Zn "հազար վառեալ" անհաւատալիօրէն քիչ երեւցած է հայ գրչագիրներու կամ թարգմանչին։ — "Եւ նորա վասն յանկարծ դառնալն ի պարսպէ անտի մերժէին", փխ. "բայց իբրեւ պահապանքն մերժէին = τῶν δὲ ἐπὶ τῷ τείχει συνελεσθέντων, τεῖχος = պարիսպ. իսկ οἱ ἐπὶ τ. τείχει = պահակ, պահապանք։ — "Եւ Մենելաւոս արշաւեալ ի քաղաք անդր հասանէր". καὶ τέλος ἤδη καταλαμβανομένης τῆς πόλεως ὁ Μενέλαος εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἐφυγάδευσεν = ապա ուրեմն իբրեւ առաւ քաղաքն, Մ. ի դղեակ անդր անկանէր փախստեայ։ — Հ. 6. "Մեծամեծ կոտորած քաղաքացեացն իւրոց՝ իբրեւ ի մէջ թշնամեաց գործէր"։ Բացատրիչ բառերն Հայուն յաւելուածներն են եւ շատ կը նմանին սոյն համարին վերջը հեղինակին արդէն ըրած նմանութեան։ — "Ոչ ածէր զմտաւ զառհմային քաղաքակից ընկերութեանն բարեկենդանութիւն, զի ի թշուառութիւն դարձուցանէր". οὐ συννοῶν τὴν εἰς τοὺς συγγενεῖς εὐημερίαν δυσημερίαν εἶναι τὴν μεγίστην = ոչ ածէր զմտաւ եթէ յաջողութիւն մարտի առ քաղաքակիցս՝ դժբախտութիւն անհնարին իցէ։ — "Այլ համարէր իբրեւ ի մէջ թշնամեաց անկեալ ոտէպ ոտէպ տագնապել եւ ի վերայ միատոհմի գնդին իբրեւ ի վերայ թշնամւոյ նշան յաղթութեան կանգնել". δοκῶν δὲ πολεμίων καὶ οὐχ ὁμοεθνῶν τρόπαια καταβάλλεσθαι = համարէր ի թշնամեաց մանաւանդ եւ ոչ եթէ ի բնիկ տոհմէն նշանս յաղթութեան շահել։ — Հ. 8. "Իբրեւ գաւառի եւ քաղաքի եւ գնդի մատ-

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԷ. ՏԱՐԻ 1923 | *Տարեկան՝ 50 Ֆր. = 4 դոլ. = 1 ստեռլինգ:* | ԹԻՒ 3—4 ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍԵԲԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿԼ

2.

Տպագրութիւններ:— Սեբիոսի Պատմութեան անդրանիկ հրատարակութիւնը տուաւ Թադէոս Միհրդատեանց՝ «Պատմութիւն Սեբէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Կ. Պոլիս 1851, 8°, էջ ԻԸ+241։

Հրատարակութեանս բնագիր ընտրուած է այն ձեռագիրը, զոր հրատարակիչը հանած էր 1850ին Ցփղիս Ներսէս Ե. Կաթողիկոսի օրինակէն։ Զայն բաղդատած է ապա Էջմիածնի թ. 611ի եւ իբր 1587ին գրուած պակասաւոր օրինակին հետ, զոր անուանած է «միւս օրինակ»։ Ընդհանուր հրատարակիչը ոչ միայն չէ յաջողած վերականգնել բնագիրը, մաքրելով զայն ընդօրինակողներու անիմաստ վրիպակներէն, այլ եւ հոգ տարած չէ հաւատարմութեամբ ներկայացնել ձեռագիրներու տարբեր ընթերցուածները (հմմտ. Նոյեան Աղաւնի, 1853, թ. 52, «Սխալ տպագրութիւն Սեբէոս մատենին, ի լոյս ընծայելոյ ի 1851 ամի, անհամաձայն ընդ բնագրին եղելոյ յԱթոռն Էջմիածին, յորմէ առեալ է զօրինակ տպագրելոյն, որպէս [ասէ] ի յառաջաբանին իւրում»)։ Բաց քան զայս բաժնած է բնագիրը երեք դպրութեանց եւ երրորդ դպրութիւնը Ա.—ԼԸ. գլուխներու, որոնց կցած է նաեւ գլխակարգութեան բովանդակութիւն, ասոնք անծանօթ են ձեռագրին։

Երկրորդ տպագրութիւնը հոգաց Ք. Պատկանեան՝ «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն եւ սկիզբն Նորագիւտ Պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ. ի լոյս ած Ք. Պ(ատկանեան)», Ս. Պետերբուրգ 1879, 8°, էջ Զ+203, կից Մխիթար Անեցւոյ պատմութիւնը, էջք 72։

Հրատարակութիւնս կատարած է Պատկանեան «յետ մանրակրկիտ բաղդատութեան տպագրելոյն ի Կ. Պոլիս ընդ նորագիւտ գրչագիր օրինակի Կայսերական Ճեմարանին Գիտութեանց ի Ս. Պետերբուրգ»։ Նաեւ Պատկանեան չէ անդրադարձած գրչութեան պէսպէս վրիպակներու եւ թղթերու ետեւառաջութեանց, որոնք այնպէս կը խանգարեն Սեբիոսի պատմութեան ուղիղ իմացումը։ Սակայն անհամեմատ ընտիր է այս հրատարակութիւնը բաղդատութեամբ նախորդին, թէեւ շատ տեղ պահպանուած են Միհրդատեանցի սայթաքումները։

Սեբէոսի Պատմութեան այն մասը, որ սովորաբար Անանունի կամ Կեղծ-Սեբէոսի կը վերագրուի, վերակազմել փորձեց Հ. Ա. Մատիկեան իր «Անանունը կամ Կեղծ-Սեբէոսը» գործին մէջ, Վիեննա 1912, էջ 73—91, ուր համեմատութեան առնուած են նաեւ մեր Մատենադարանի Թ. 52 եւ 86։

Թարգմանութիւններ: — Սեբէոսի մատեանը «առանձին ու առաջին տպագրութեամբ Հայերէնախօս ուսումնասիրաց հաղորդուած չհաղորդուած՝ նոյնը գաղղիական թարգմանութեամբ Բասպորոսի ծովեզերէն եւրոպական բանասիրութեան ընծայ կ'երթայ» (Մասիս, 1852, Թ. 13)։ Այս թարգմանութիւնը, որուն թարգմանիչը անծանօթ կը մնայ, հրապարակ չելաւ սակայն[1]։

Առաջին անգամ եւրոպական աշխարհի առջեւ դրուեցաւ Սեբէոսի Պատմութիւնը Ք. Պատկանեանի ռուսերէն թարգմանութեամբ. Исторія императора Иракла, сочиненіе епископа Себеоса, писателя VII вѣка. Переводъ съ Армянскаго (съ объяснительными примѣчаніеми К. П. Патканова). С.-Петербургъ 1862, 8°, էջք XVI+216։

Գերմաներէն թարգմանութիւն մը կը յիշէ Թ. Նէօլդեկէ, զոր կատարած է Dr. Wenzel, որուն ձեռագրէն օգտուած է ինքը իր Persische Studienի համար ի Wiener Sitzungsberichte d. K. Akademie der Wiss. phil.-hist. Klasse, Bd, 116 (1888), էջ 394, ծն. 4. բայց հրապարակ ելած չէ մինչեւ օրս։ Քաղուածաբար թարգմանութիւն մը տուած է H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens. Die ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. Leipzig (1875), 8°, էջք 44։

Գաղղիերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսաւ 1867ին միայն Պատմութեան առաջին մասը (էջ 1—10) յանուն Սուտ-Ագաթանգեղոսի. Le Pseudo-Agathange, histoire ancienne de l'Arménie. Extrait de l'Histoire de Héraclius par Sebeos. Traduction de l'arménien ի գիրս V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, I (Paris 1867), pp. 195—200։ Անկէ արտատպուած՝ C. Müller, Fragmenta historicorum Graecorum, V, 2, p. 195—200։

[1] Այս ըլլալու է նաեւ ի թերթին Journal asiatique de Constantinople, t. I (Constantinople 1852), էջ 75 ծանուցուած թարգմանութիւնը (Հմմտ. Macler, Pseudo-Sebêos, p. 6)։

Մանր քաղուածներ հմմտ. E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne. Paris 1859 (Լ.—ԼԲ. եւ ԼԵ. գլուխներու թարգմանութիւնը)։ Բրոսէի քաղուածները յիշեցինք։

Սեբէոսի Պատմութեան գաղղիերէն ամբողջական թարգմանութիւնը հոգաց Frédéric Macler, որ զանազանելով Ա. եւ Բ. մասեր, տուաւ նախ Սեբէոսի պատմական մասը՝ Histoire de Héraclius par l'évêque Sebêos, traduite de l'arménien et annotée par Fr. Macler. Paris 1904, 8°, pp. XV+166 (թարգմանութեան մասին հմմտ. F. N. Finckի մատենախօսականը Göttingische gelehrte Anzeigen, 1907, SS. 207—210)։ Իսկ Ա. մասին երկրորդ դպրութիւնը (էջ 11—21) առանձին՝ Pseudo-Sebêos, texte arménien traduit et annoté par Fr. Macler. Paris 1905, 8°, p. 39 (նախ Journal Asiatique, 1905, pp. 121—155)։

3.

Պատմութեան խորագիրը: — Էջմիածնի Թ. 611 ձեռագրին մէջ, ինչպէս զայն տեսնողներն՝ Բրոսէ եւ Միհրան կը հաւաստեն, ոչ վերնագիր եւ ոչ հեղինակի անուն կը կրէ պատմութիւնը. այսպէս առանց խորագրի եւ անուան տեսած է նաեւ Սիմէոն Ապարանեցի 1585ին եւ Վարդան Բաղիշեցի[1] (Էջմ. Թ. 611ի ստացիչը), Թէեւ Միհրդատեանց կը վկայէ թէ Ներսէս Ե. կաթողիկոսէն ստացած օրինակը «ի սկիզբն» կը կրէր խորագիրս «Սեբէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլն». իսկ «միւս օրինակն» ունէր ճակատը՝ «Պատմագիրք Սեբէոսի ի Հերակլն» (էջ Ժ—ԺԱ)։ Մեր Մատենադարանի Թ. 52 գրէ. «Սեբէոսի Հայոց եպիսկոպոսի պատմութիւն ի Հերակլ կայսր» (Թղ. 2ա), իսկ այլուր (Թղ. 50բ) ի լուսանցս ունի «Սեբէոս ժամանակակից առաջին իսմայելացւոց»։

[1] Վարդան Բաղիշեցի Ամրտոլու վանքին ձեռագիրներու ցուցակին մէջ կը նշանակէ Թիւ «ԺԲ. մէկ Մովսէս պատմագիրք՝ Ագաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցւոյ եւ Խոսրովու»։ Հմմտ. «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամրդոլու՝ հաւաքեալ առ ջինջ յիշատակ գրեալ իմով ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին»։ Հրտ. Ս. Տէր-Յակոբեան, ԱՐՐՏ․ 1903, էջ 178։ Ձեռագիրն առանց տարակուսի Էջմիածնի Թ. 611ն է, միայն բովանդակութեան կարգն անճշտութեամբ նշանակուած է։ Սեբէոս չյիշուած է. իսկ «Խոսրովու» իմանալու է «Կորեան վարք Մաշտոցի»։ Եթէ ճիշդ է որ Եղիշէ Փոնդարճեան տեսած է ձեռագիրը (Հմմտ. էջ 179, ծն. 1), այն ըլլալու է Նախարնագիրը։

Կ'ենթադրեմ թէ Ներսէս կաթողիկոսի ձեռագրին խորագիրը աւելցուած է Յովհ. Շահ-խաթունեանցէ, որ իւր "Ստորագրութեան" մէջ էջ 134, 285 եւն) առանց փաստելու վերա-գրած է Պատմութիւնս "Սեբէոս Բագրատու-նեաց եպիսկոպոսի", որուն հետ հաւան է նաեւ Բրոսէ (Rapports, էջ 49)։ Շահխաթունեանց հաւանօրէն մղուած է այսպիսի նոյնացման մա-սամբ նկատելով որ պատմագիրն Սեբիոս ժա-մանակակից կ'ըլլայ Դուինայ 645ի ժողովին, որուն մասնակից էր Բագրատունեաց Սեբէոս եպիսկոպոսը, եւ մասամբ յեցած հին պատմա-գիրներու վրայ, որոնք կը յիշեն զայն այս-պէս. "Պատմութիւն Հերակլի" (առանց հեղի-նակի անուան), Ուխտ. Բ, էջ 56. "Պատմու-թիւն Հերակլի, որ ի Սեբիոսէ (այսպէս Ձե-ռագիրը, տպ. Սեբէոսէ) եպիսկոպոսէ ասացեալ", Ասողիկ, էջ 7. "Հերակլն ի Սեբիոսէ եպիսկո-պոսէ ասացեալ", Սամ. Անեցի, էջ 3. "եւ Սե-բիոս որ Հերակլին է", Մխիթար Անեցի, էջ 15. "Եւսեբի որ ի Հերակլն", Մխ. Այրիվանեցի, էջ 37. "Հերակլն ի Սեբիոսէ ասացեալ", Կիր. Գանձակեցի, էջ 3. եւ վերջապէս "Հերակլ յԵւ-սեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ սակս պատե-րազմացն Հերակլի եւ Խոսրովու եւ այլ բանք պիտանիք", Այտընեան՝ ի Պատմ. Հայ Լեզուու-թեան Ա, էջ 206։

Հայ պատմագիրներու այս հաւաքական վկայութիւնը անկասկած կը վաւերացնէ Շահ-խաթունեանցի նոյնացումը եւ Միհրդատեանցի ընտրած խորագիրը, մանաւանդ եթէ "միւս օրի-նակն" իր վերնագրով երաշխաւորած ըլլայ առ այս։ Իսկ սակայն դարձեալ կասկածելի կը թուի "միւս օրինակի" տուած ընթերցուածը, զանէ հնութեան կնիք չի կրեր հեղինակին "Սե-բէոս" յորջորջումը։

Պատմութեանս հարազատագոյն խորա-գիրը կը համարիմ, հիմնուած Ուխտանէսի եւ Ասողիկի վրայ, "Պատմութիւն Հերակլի ի Սե-բիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ"։

Հեղինակին անունը — Ասողիկ, Սա-մուէլ, Մխ. Անեցի եւ Կիրակոս միաբան "Սե-բիոս" գրեն. միայն Մխ. Այրիվանեցի "Եւ-սեբի" եւ Այտընեան "Եւսեբիոս" կը ճանչնան։ Անշուշտ կամ վերջիններս լրացուցած են Սե-բիոսը Եւսեբիոս ձեւով[1], եւ կամ առաջին-ները կրճատած են Եւսեբիոսը Սեբիոսի, ինչ-պէս պատահած է նման դէպքերու մէջ Եւ-ստաթէոս — Ստաթէոս, Եւգրափոս — Գրափոս եւն անուններու շուրջը։

Յամենայն դէպս հարազատագոյն ձեւն ծանօթ հնագոյն պատմագիրներու՝ Սեբիոսն է։ Թէ ի՞նչպէս շփոթուած է անունս Սեբէոսի, տար եթէ ոչ բացատրութիւնը բայց ծագումը կու-տան հին կանոնագիրք։ Սեբէոս անունը ծա-նօթ է հայ մատենագրութեան մէջ միայն Դուինայ 645ի ժողովին ներկայ գտնուող եպիս-կոպոսներու ցուցակէն, ուր Բագրատունեաց եպիսկոպոսին անունը կը յիշատակուի բազ-մազան ընթերցման ձեռագրաց՝ Սեբէոս, Սեբիոս ձեւերով (հմմտ. Կանոնք Դուինայ Ա. ժողովոյն, հրտ. Մխիթար Վրդ. եւ Ա. Տի-գրանեան, Վաղարշապատ 1905, էջ 27)։ Հրա-տարակիչները՝ հիմնուած ձեռագիրներու մեծա-ձայնութեան վրայ՝ բնագրին համար նախըն-տրած են Սեբէոս ձեւը, որ իրենց ընտանի էր նաեւ այլուստ։ Բայց մեզի համար ուշագրաւ է որ adet ձեռագիրները իրենց ձայնակից ունե-նալով մեր Մատենադարանի Թ. 58 կանոնա-գիրքը, կու տան Սեբիոս ընթերցուածը։

Եթէ Չամչեան (Բ, էջ 345) նախընտրած է Սեբէոս ձեւը, եւ իւր հեղինակութեամբ վաւե-րական ճանչցուցած է զայն յաջորդ շրջանին եւ մոլորցուցած է Շահխաթունեանը եւ Միհրդա-տեանցը, բայց այս հեղինակութիւնը չի կրնար այլ եւս ճոխութիւն վայելել, երբ հնագոյն պատմագիրները ականակիտ աղբիւրէ կաթո-ղուած՝ միաբան Սեբիոս կ'աղաղակեն։ Թէեւ ընտելացած է այժմ մեր ականջներուն Սեբէոս անունը, եւ դժուարաւ պիտի ուզենք հրաժարիլ անկէ, բայց արդարութեան է իւրաքանչիւրին տալ իւրը. հարկ է ընդգրկել հարազատագոյնը՝ Սեբիոս[1] (կամ լաւ եւս՝ Եւսեբիոս) եւ հրա-ժեշտ տալ Սեբէոսի, որ յառաջացած է միայն աղաւաղմամբ՝ կանոնագրքի օրինակողի մը ան-հմտութենէն։

Սեբիոսի կենսագրութիւնը։ — Սեբիոս հին պատմագիրներու (Ասողիկ, Սամուէլ, Այտը-նեան) քով կը ներկայանայ եպիսկոպոս տիտ-ղոսով, առանց թեմի յորջորջման։ Նկատելով որ պատմագիրն Սեբիոս ապրած է Է. դարու եր-կրորդ եւ երրորդ քառորդին եւ Դուինայ 645ի ժողովին ներկայ եպիսկոպոսներու թուին մէջ կը յիշուի "Տէր Սեբիոս Բագրատունեաց եպիսկո-

---

[1] Հ. Ց. Փոթուրեան եւս, Մասիս 1852, Թ. 13 Եւսեբիոսէ կ'ածանցէ։

[1] Արգէն Զարպհանալեան՝ Պատմ. հայկ. հին Դպր. Դ տպ., էջ 435, Ալիշան՝ Հայապատում, Ա, էջ 164 նախընտրած են այս կոչումը։

պօս„, չկայ մասնաւոր պատճառ ժխտելու երկու անձնաւորութեանց նոյնութիւնը, ինչպէս արդէն նոյնացուցած է ժամանակին Շահխաթունեան (էջ 285) եւ ընդունուած է առ հասարակ։

Դժբախտաբար Սեբէոսի կեանքի եւ գործունէութեան մասին յիշեալ աղբերէն զատ չունինք ուրիշ մանրամասն թիւններ հին պատմագիրներու քով։ Հարկ է ձեռք առնուլ իր Պատմագիրքը. բայց հոս ալ շատ չնչին են հաղորդուած տեղեկութիւնները։

Էջ 1 պատմելով ի Մծուքք "յազարանոն Սանատրուկ արքայի՝ հանդէպ դրան արքունական տաճարին„ "յաւերածի արքունական կայենիցն„ հրամանաւ "Պարսից արքային„ կատարուած պեղման մը մասին, որ "զսիւնս տաճարին այնորիկ խնդրեալ էր ի դուռն„, կը յաւելու թէ սիւներէն մէկուն վրայ երեւան ելած է Ագաթանգեղեայ փորագրած յունարէն մէկ արձանագրութիւնը, "զոր իմ գտեալ (այլ. կ՚աւելցնէ "ի Միջագետս„, զոր չունին Էջմ. Թ. 611 եւ մեր Թ. 52 եւ ջնջելի է) ի նորին դաստակերտն (այլ. աշակերտացն), կամեցայ ձեզ զրուցակարգել[1]. քանզի այս սիւն (այլ. քանզի այսու) ունէր վերնագիրն այսպէս...„։ Հոս "Պարսից արքայն„ հաւանօրէն Խոսրով Ապրուէզն է, որ թագաւորեց 590—628. իսկ "դուռն արքունի„ կամ "նորին (Խոսրովու) դաստակերտն„ կ՚ակնարկէ Տիզբոնի արքունիքը։ Թէ ստուգիւ գտնուած է Սեբէոս Տիզբոնի արքունիքը, այն յայտնի է նաեւ հետագայ վկայութենէն (էջ 12), ուր խօսելով Մամիկոնեանց վրայ կը գրէ. "Ոչ են սոքա որդիք ազգածին Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի Ճենաստանէ... որպէս լուայ յառնէն մեծէ որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի Ճենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով, յոր իմ հարցեալ ի դրան արքունի եթէ ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ, զորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են...„ Թէեւ դարձեալ չէ նշանակուած թէ ո՞վ է "արքայն Խոսրով„ եւ ո՞ւր կը գտնուի այն "դուռն արքունի„, բայց ամենայն հաւանականութեամբ խօսքը Պարսից Ապրուէզ Խոսրովու մասին[2] է։ Ուստի այս շրջանին (590—628) պատահած ըլլալու է հեղինակը Խոսրովու արքունիքը ի Տիզբոն, եւ հոն խօսակցած Ճենաց դեսպանին հետ։ Խոսրովու օրով Բագրատունի տանը մեծ պատիւ կը վայելէր Պարսից արքունիքը՝ երբ Վրկանի Բագրատունի մարզպանը՝ Սմբատ Շնումն († 617) արքային արքայի Դրան մէջ երրորդն էր պատուով (հմմտ. իմ Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 157—163)։ Կրնայ մտածուիլ որ առթիւ Սմբատի արշաւանքներու ի Վրկանս եւ ի Տապարստան, Ճենաստանէն դեսպանութիւն մ՚եկած ըլլայ Տիզբոն։ Իսկ Սեբէոս գացած է Տիզբոն կամ իբրեւ զինուոր, կամ իբրեւ ազգական մը Սմբատայ՝ ըլլալով Բագրատունի տանէն կամ երկրէն, եւ կամ թերեւս իբրեւ եկեղեցական՝ առթիւ Սմբատի նշխարներուն փոխադրութեան ի Դարօնք Կոգովիտ (617)։ Այն պարագան որ Սեբէոս այնպէս մանրապատում կը պատմէ Վրկանի Մարզպան Սմբատի քաջութեանց մասին, թոյլ կու տայ ենթադրելու թէ Պատմիչն հետեւած է մօտէն անոր քայլերուն, իբրեւ ականատես կամ ականջալուր։

Պատմիչն իր մասին երրորդ անգամ ակնարկութիւն կ՚ընէ էջ 110, ուր պատմելով Արաբացւոց արշաւանքներն եւ նուաճումները "յԵգիպտոսէ մինչեւ ցլեառն Տաւրոս, եւ ի ծովէն արեւմտից մինչեւ ցՄարս եւ Խուժաստան„, 640—641 տարիներուն, կը յաւելու թէ այս մասին տեղեկութիւններ հաւաքած է այն կողմերէն բերուած գերիներէն. "Զայս լուաք յարանց գերելոց ի Խուժաստան Տաճկաստանէ, որոց ինքեանք իսկ ականատես եղեալ պատմեցին մեզ զայս բանս„, հաւանօրէն Հայաստանի մէջ, ուր եկած էին անոնք թերեւս Արաբացւոց հետ։

Այս միջոցին Սեբէոս արդէն Բագրատունեաց[1] եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալու էր, վասն զի քիչ ետքը՝ 645 թուին Ներսէս Շինողի գումարած Դունայ ժողովին ներկայ էր իբրեւ "Տէր Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց„։ Ուշադրութեան արժանի է, որ առաջին անգամ այս դէպքին կը յիշուի Բագրատունեաց եպիսկոպոսանիստ թեմը։ Հաւանօրէն Կոգովիտն էր Բագրատունիքը, իսկ եպիսկոպոսանիստ քաղաքն՝ Դարօնք բերդաւանը, ուր էր Բագրատունի տան գլխաւոր բերդը եւ միեւնոյն ժամանակ հանգստարանը (Սեբ. 68, 116, 117)։ Երբ սկսան

---

[1] Թէ տողերս Սեբէոսի մատենէն կը վերաբերին, ուստի եւ խօսքն իր անձին չուրբին է՝ կ՚ապացուցանէ նոյն բանաձեւը կը կրկնէ նաեւ էջ 24. "Զայս ամենայն խնդրեալ ի ձեռն գրոյս... ձեզ կերտոնեալ„։

[2] Հմմտ. եւ Ս. Մալխասեան, Սեբէոսի Պատմութիւնք եւ Մ. Խորենացի, Թիֆլիս 1899, էջ 98։

[1] V. Langlois, Coll. des hist. arm. I, p. 195, համարած է գլխերու "Եպիսկոպոս Մամիկոնեանց„. իսկ հետեւած է Macler, Pseudo-Sebeos, p. 5, բայց անճշդութեամբ։

Բագրատունիները որ ուրիշ ամրապնդել իրենց քաղաքական դիրքը, կ'երեւայ թէ ուզեցին նաեւ եկեղեցական տեսակէտով ձուլութիւն մ'ունենալ, եւ հաստատեցին Բագրատունեաց եպիսկոպոսական թեմը, նմանելով յայոմ Մամիկոնեաններու (հմմտ. Արբշապուհ եպիսկոպոս Մամիկոնենից եւն), որոնց մրցակիցն էին արդէն քաղաքական ասպարէզի վրայ։

Սեբէոս իւր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ 660 թուականը եւ կը կնքէ յանհետս վերջաբանութեամբ ապագայի մասին։ Թէեւ իր տեսութիւնները արդարացուց ապագայ ժամանակը, բայց նա հաւանօրէն չապրեցաւ այդ օրերը. Պատմութեան հետ ի մայր խոնարհեցաւ նաեւ իր կեանքի արեւը, որուն ճշգրիտ թուականը կը մնայ մեզի համար անյայտ։

(Շարունակելի) Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԱԿԿԱԲԱՅԵՑՒՈՑ Բ. ԳՐՔԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քննական ուսումնասիրութիւն:

—

§ 7. *Հայերէն թարգմանութեան արժէքն ու որպիսութիւնը:*

— (Շարունակութիւն)

ԳԼՈՒԽ Ը.

Հ. 1. «Ի գեղս, ի քաղաքս եւ յագարակս». κώμας = գեղս. — «յինքն արկանէին զազգատոհմն». աւելի լաւ a. «յինքեանս արկ. զազգատոհման = προσεκαλοῦντο τοὺς συγγενεῖς. — Ասոր համաձայն յաջորդ բայն ալ յոգնակի ըլլալու էր, բայց կ'երեւայ οι եւ ος իրարու շփոթած է. եւ արդէն ամբողջը սկզբնագրէն բաւական կը շեղի. «եւ նուաճէր զՀրեայսն որ կացեալ էին հաստատութեամբ յուխտին իւրեանց», փխ. «եւ յինքեանս յանկուցանէին, որք կացեալ էին ի Հրէութեան = τοὺς μεμενηκότας ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ προσλαβόμενοι. — «գունդ լինէին յաւելուին բազմանային», փխ. ժողովէին = συνήγαγον. — Հ. 2. Ի «հեթանոսաց», փխ. յամենեցուն = ὑπὸ πάντων. — (Ի) «ձեռացն», փխ. մարդկանէ = ἀνθρώπων, metonymia partis pro toto. — Հ. 5. «Մեծութեանցն Աստուածութեան». լաւ եւս՝ a «Մեծութեանցն Աստուծոյ», որ ցուցէ ուղղելու է «Մեծին» (= Մեծութ). յուն. κυρίου = Տեառն. — Հ. 6. Քանի մը բառ նկատի չառնելով կը համաձայնի սկզբնագրին, միայն պէտք է հականակ Զի ուղիղ կիտադրել այսպէս. «Հասանէր ի վերայ գիւղից եւ քաղաքաց՝ (եւ) հրձիգ առնէր. զամուր ամուր տեղիս թշնամեացն առեալ նուաճէր». — Հ. 8. «Արքունի հրովարտակօք..., հրեշտակս առնէր, օգնական ի թիկունս զօրս ի ձեռն հասուցանել», փխ. «գրեաց, գալ յօգնութիւն իրաց թագաւորին = ἔγραφεν ἐπιβοηθεῖν τοῖς τοῦ βασιλέως πράγμασιν. — Հ. 9. «Ի ձեռն գումարէր». խնդիր սեռին — παμφύλων ἔθνη — փախցուցած է, բայց դիւրաւ կը հասկցուի։ — Հ. 11. «Անդ», կ'ուղղեմ՝ «անդէն» = εὐθέως. — Հ. 13 եւ 14. Հայը կը փախցնէ. καὶ μεταδόντος αὐτοῦ τοῖς σὺν αὐτῷ τὴν παρουσίαν τοῦ στρατοπέδου... καὶ ἀπιστοῦντες τὴν τοῦ θεοῦ δίκην = «եւ իրր ծանոյց նա իւրայոցն զհասանել զօրացն... (= նորա առ վտառւորել իւրեանց) եւ լինել թերահաւատ զօգնութենէն Աստուծոյ»։ Խոսքերուս պակասը սակայն չի զգացուիր հայերէնի մէջ, այնպէս որ կարծես թարգմանիչը դիտմամբ զանց թողուցած ըլլայ. — Հ. 14. «Որ մինչեւ տեսեալ էր նո (ուղղել՝ զնո) ընդ վաճառականս անձանց նոցա գինս հատանէր», փխ. որք մինչեւ դիպեալ նոցա՝ արդէն վաճառեալ էին = τοὺς... πρὶν συντυχεῖν πεπραμένους. — Հ. 15. «Փրկէր», պէտք է ուղղել՝ «փրկել». սկզբնագրին մէջ չկայ, Հայը կրկնած է զայն Հ. 14է (ῥύσασθαι) առնելով։ Անհրաժեշտ է աներեւոյթ ձեւը, վասն զի կախում ունի Հ. 14ի մէջ անգամ մը դրուած «աղաչէին»էն։ — Հ. 16. «Յայնչափ զօրաց բազմութենէ», փխ. «ի թշնամեաց = τ. πολεμίους. — Հ. 17. «Նախանձ ի մտի դնել», փխ. ունել առաջի աչաց = πρὸ ὀφθαλμῶν λαβόντες. — Հ. 19. «Եւ սկսաւ յուշ առնել զմիոյ միոյ զառաջնոցն քաջութիւնս եւ զօգնականութիւնս, որ եղեալ էին ի Տեառնէ։ Յիշեցէք (Հ. 20՝ յուշ լեցի ձեզ) զՍենեքերիմ եւ զութս

բաղարջիւն հնով եւ կամ զՊաւղոսի[1]՝ հացիւն եւ գինեաւ ի նորումն։

Եւ եթէ ասիցէք եթէ ուստի՞ էր նոցա յայնժամ հաց խմորուն յԵրուսաղէմ, տացուք պատասխանի թէ ի ժամանակէ եւ յանուանէ եւ ի գինւոյ։ Ի ժամանակէ, զի էր իսկ ի կատարած կոյս մօտ հասեալ թագաւորութիւն նոցա եւ չգոյր նոցա իշխանութիւն կատարելոյ զտաւնս իւրեանց որպէս երբեմն ուրեմն զփարգուպէտ ըստ իւրեանց հեշտի։ Յանուանէ եւ ի գինւոյ, զի Հերովդէս եւ Պիղատոս եւ միւս չորրորդապետքն, որ իշխէին յԵրուսաղէմ եւ ի Հրէաստանի եւ ի Գալիլեա, որպէս ասէ աւետարանիչն Ղուկաս, ոչ թողուին նոցա զի կատարեսցեն զտաւնս իւրեանց, որպէս հրամայեալ էր նոցա ո՛չ պաշտամամբք եւ ո՛չ զոհիւքն պատարագաց եւ ո՛չ բաղարջիւն։ Եւ հռոմք եւ հեթանոսք նժդեհք, որ անդն բնակէին, ոչ ճաշակէին զբաղարջն, քանզի ոչ ընդ հրեայս յայնժամ հաշուէին նոքա[2]։ Զի եթէ ո՛ւր միայն հրամայեալ էր նոցա ուտել զբաղարջն ի յիշատակ ելիցն յեգիպտոսական ծառայութենէ։ Իսկ մեք որ յԵգիպտոսէ մեղաց՝ յերկաթի քուրայէ[3] Քրիստոսիւն ապրեցաք յազատութիւն նորոգ կենացն, ընդ. իսկ ընդէ՞ր կարաւտանայցեմք դառնալ անդրէն յանհաւատ բաղարջն հրէից եւ ի ծաղկեալ տիոցն երկրպագութեան, զոր Քրիստոսիւն ընկալաք, անկանել միւսանգամ ի գաղտնի ծերութիւնն Մովսիսի, զոր ի բացն թողաք։ Քանզի եւ ասէ իսկ Պաւղոս առ Գաղատացիս, որ յետ մկրտութեան թլփատեալ էին թէ՝ Ահաւասիկ ես Պաւղոս ասեմ ձեզ եթէ թլփատիք, Քրիստոս ինչ ձեզ ոչ աւգնէ։ Ապա ուրեմն որ միանգամ կերիցէ զբաղարջն եւ պահիցէ զշաբաթապահ կրաւնսն եւ զայլն եւս կարգաւ մի ըստ միոջէ, վրիպեալ գտանիցի ի վաստակոց իւրոց եւ ի հաւատոցն, որ ի Քրիստոս։ Եւ այս ցայս վայր շատ իսկ է եւ բաւական։

(Շարունակելի)

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՍԵԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ

(Շարունակութիւն։)

4.

Պատմութեան բաժանումը։ — Սեբէոս թողուցած է մեզի պատմագիրք մը միայն, զոր անուանած է «Պատմութիւն ի Հերակլ»։

Գիրքը սկզբնագրին մէջ երեք գլխաւոր բաժանմունք ունեցած է. այն է՝

Նախերգանք՝ «Նախնեաց պատմութիւն»։

Ա. Գիրք կամ Գրքոյթ՝ «Պատմութիւն թագաւորական, վէպք յԱպրուէզն Խոսրով» (էջ 35)։

Բ. Գիրք կամ Գրքոյթիւն՝ «Բարձումն Սասանականին եւ մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհս Հայոց» (էջ 104)։

Գրքերու այս բաժանումը ոչ միայն նիւթն ինքն իրեն կ'արդարացնէ, այլ եւ կ'երաշխաւորէ Սիմ. Ապարանեցի (Վիպասանութիւն, էջ 113), որ Սեբէոս, էջ 104 կ'ենթադրէ Բ. գրքի սկիզբը·

[1] Զարմանալի է որ այստեղ N կը յաւելու յայտնապէս աւելորդ ܘܦܛܪܘܣ (= եւ Պետրոս) բառը (էջ 158 եւ 184), որ L ի բնագրին մէջ չկայ (էջ 283)։

[2] Աղաւաղեալ է սորին բառական, մինչդեռ L կը հասկնայ եւ կը թարգմանէ da das Volk der Juden verachtet war (էջ 316)։

[3] Բար-Շուշան կը գործածէ հա ܟܘܪܐ բառը որ կը նշանակէ նախ furnus, ու այս իմաստով փոխառնուած է հայերէնի՝ «կուր» ձուլելու տեղ (Hübschmann, Arm. Gr., էջ 319), եւ երկրորդաբար terra, provincia, հմմտ. «զի ելին նա ի քաղաքէ այս մարզբեղուցիչս», Եւսեբ., Եկ. Պատմ., էջ 121, որ եղծուած է ասորերէնի մէջ ու եղած «զի ելին նա ի Քուրայէ այս», եւ այն, այս վերջինը կ'ունի ասորին որ ունի ܡܢ ܗܝ ܟܘܪܐ (Wrigt-Mc Lean, The eccl. hist. of Eusebius, էջ 97), փոխառութիւն յոյն χώρα ին (հմմտ. նաեւ «...»)։ Բոլոր այս կէտին առումները անտարակոյս թարգմանիչներու միջեւ շփոթմունքներու պատճառ տուած է. L թարգմանած է von... dem eisernen Feuerofen (էջ 316), իսկ N հասկցած է du pays de fer (էջ 184), եւ պահեցի «քուրայ» բառը։

բաղարջիւն հնով եւ կամ զՊաւղոսի[1]՝ հացին եւ գինւոյ ի նորումն։

Եւ եթէ ասիցէք եթէ ուստի՞ էր նոցա յայնժամ հաց խմորուն յԵրուսաղէմ, տացուք պատասխանի թէ ի ժամանակէ եւ յանուանէ եւ ի զինուց։ Ի ժամանակէ, զի էր իսկ ի կատարած կոյս մերձ հասեալ թագաւորութիւն նոցա եւ չզոյր նոցա իշխանութիւն կատարելոյ զտաւնս իւրեանց որպէս երբեմն ուրեմն յխարգուցեալ բառ իւրեանց հեշտի։ Յանուանէ եւ ի զինուց, զի Հերովդէս եւ Պիղատոս եւ միւս չորրորդապետքն, որ իշխէին յԵրուսաղէմ եւ ի Հրէաստանի եւ ի Գաղիլեա, որպէս ասէ աւետարանիչն Ղուկաս, ոչ թողուին նոցա զի կատարեսցեն զտաւնս իւրեանց, որպէս հրամայեալն էր նոցա ոչ պաշտամամբք եւ ոչ զոհիւքն պատարագաց եւ ոչ բաղարջիւն։ Եւ հռոմք եւ հեթանոսք նմգեհք, որ անդն բնակէին, ոչ ճաշակէին զբաղարջն, քանզի ոչ ընդ հրեայս յայնժամ հաշուէին նոքա[2]։ Զեւթն աւր միայն հրամայեալ էր նոցա ուտել զբաղարջն ի յիշատակ ելիցն յեգիպտական ծառայութենէ։ Իսկ մեք որ յԵգիպտոսէ մեղաց՝ յերկաթի քուրայէ[3] Քրիստոսիւն ազատեցաք յազատութիւն նորոգ կենացն, ընդէ՞ր կարաւտանայցեմք դառնալ անդրէն յանհաւատ բաղարջն հրէից եւ ի ծաղկեալ տիոցն երիտասարդութեան, զոր Քրիստոսիւն ընկալաք, անկանել միւսանգամ ի գազաշտ ծերութիւնն Մովսիսի, զոր ի բացն թողաք։ Քանզի եւ ասէ իսկ Պաւղոս առ Գաղատացիս, որ յետ մկրտութեան թլփատեալն էին, թէ Ահաւասիկ ես Պաւղոս ասեմ ձեզ եթէ թլփատիք, Քրիստոս ինչ ձեզ ոչ աւգնէ։ Ապա ուրեմն որ միանգամ կերիցէ զբաղարջն եւ պահիցէ զշաբաթապահ կրաւնան եւ զայլն եւս կարգաւ մի ըստ միոջէ, վրիպեալ գտանիցի ի վաստակոց իւրոց եւ ի հաւատոցն, որ ի Քրիստոս։ Եւ այս ցայս վայր շատ իսկ է եւ բաւական։

(Շարունակելի)

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՍԵԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿԼ

(Շարունակութիւն)

4.

Պատմութեան բաժանումը։ — Սեբէոս թողուցած է մեզի պատմագիրք մը միայն, զոր անուանած է "Պատմութիւն ի Հերակլ"։

Գիրքը սկզբնագրին մէջ երեք գլխաւոր բաժանմունք ունեցած է. այն է՝

Նախերգանք՝ "Նախնեաց պատմութիւն".

Ա. Գիրք կամ Դպրութիւն՝ "Պատմութիւն թագաւորական, վէպք յԱպրուէզն Խոսրով" (էջ 35)։

Բ. Գիրք կամ Դպրութիւն՝ "Բարձումն Սասանականին եւ մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհս Հայոց" (էջ 104)։

Գրքերու այս բաժանումը ոչ միայն նիւթն ինքն իրեն կ'արդարացնէ, այլ եւ կ'երաշխաւորէ Սիմ. Ապարանեցի (Վիպասանութիւն, էջ 113), որ Սեբէոս, էջ 104 կ'ենթադրէ Բ. գրքի սկիզբը.

---

[1] Զարմանալի է որ այստեղ N կը յաւելու յայտնապէս աւելորդ ܘܦܛܪܘܣ (= եւ Պետրոս) բառը (էջ 158 եւ 184), որ L-ի բնագրին մէջ չկայ (էջ 283)։

[2] Այսպէս է տողին բառական. մինչդեռ L կը հասկնայ եւ կը թարգմանէ da das Volk der Juden verachtet war (էջ 316)։

[3] Բար-Շուշան կը գործածէ հոս ܟܘܪܐ բառը որ կը նշանակէ նախ furnus, ու այս իմաստով փոխ առնուած է հայերէնի՝ քուրայ ձեւին տակ (Hübschmann, Arm. Gr., էջ 319), եւ երկրորդաբար terra, provincia, համեմատէ "զի եկն նա ի քուրայ որն այս միջաբերացիս", Եւսեբ., Եկեղ. Պատմ., էջ 121, որ եղծուած է տպագրին մէջ ու եղած "զի եկն նա ի քաղաքն այս" եւ այլն, այս վրիպակը կ'ուղղէ տողին որ ունի ܗܘ ܐܬܐ ܠܟܘܪܐ (Wrigt-Mc Lean, The eccl. hist. of Eusebius, էջ 97), փոխանութիւն յոյն χώραին (համեմատէ նաեւ "քորեպիսկոպոս")։ Բայց այս կէտին առումներն անտարակոյս թարգմանիչներու միջեւ շփոթութեան պատճառ տուած է. L թարգմանած է von... dem eisernen Feuerofen (էջ 316), իսկ N հասկցած է du pays de fer (էջ 184), եւ պահեցի "քուրայ" բառը։

«Արդ ձեռն արկեալ ի յերկրորդ գիրն
առ ի պատմել զանցս աշխարհիս
զոր ի չփոթեալ ժամանակիս
գտեալ կայսերն Հրեից ազգին„։

Արդեամբք ալ Սեբէոս այս տեղ այնպիսի սկզբնաւորութիւն մ'ունի, որ յայտնապէս նոր բաժանմունքի մուտքն կ'ակնարկէ. «Բարձումն Սասանականին որ կալաւ զիշխանութիւնն ամս ՇԻԲ. եւ մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհս Հայոց[1]։ Զարքաշահանն ճառեցից զզուշակէ…„

Ակնարկութիւն չկայ, թէ նախերգանքն եւ այս երկու Դպրութիւնք կը ճանչնայի՞ն առանձին գլուխներու կամ հատուածներու ստորաբաժանումներ։ Էջմիածնի Թ. 611, դատելով մեր Թ. 52էն, բաժնուած է այժմ Ա—Ծ հատուածներու, որոնցմէ Ա—Է կը վերաբերին Նախերգանքին, Ը—ԼԹ՝ Ա Դպրութեան եւ Խ—Ծ՝ Բ Դպրութեան։

Այս հատուածներէն ոմանք ունին խորագրութիւն, այսպէս՝

Բ. Ապստամբութիւն Պարթեւաց որ եղեւ ի յայս ժամանակի։

Ը. Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական եւն։

ԻԱ. Սպանումն Մաւրկայ։

Խ. Բարձումն Սասանականին եւն։

ԽԷ. Վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսեհի։

ԽԸ. Թուղթ արքային Իսմայէլի առ Թագաւորն Յունաց Կոստանդին որ ունէր զայս ինչ։

Եթէ այս խորագրութիւնները հարազատ են սկզբնագրին, ինչո՞ւ նմաններ կը պակսին միւս հատուածներու, եւ առ հասարակ այս Ա—Ծ հատուածներու բաժանումը սկզբնագրի՞ն կը վերաբերին։

Նկատելով որ հատուածները յաճախ անյարմար տեղեր կտրուած են, կը կասկածինք անոնց հնութեան մասին, բայց յամենայն դէպս անոնք մուտ գտած էին Պատմութեան մէջ Յունան վարդապետի նորոգութեան ժամանակ, Գրիգոր երիցու ընդօրինակութենէն յառաջ։ Նախնական բնագիրը ունեցած ըլլալու է գլուխներու բաժանմունք, մէն մի գլուխ առանձին խորագրութիւններով ճոխացած. ասոնց մնացորդներն են վերը յիշուածները։ Ապա անծանօթ գրիչ մը դուրս ձգած է Դպրութեանց եւ գլուխներու զանազանութիւնը եւ ամբողջն ենթարկած է միատեսակ բաժանման, հետեւելով յընդհանուրն սկզբնագրին գլխակարգութեան եւ այսպէս առաջացած են Ա—Ծ հատուածները։

Առաջին հրատարակիչն Միհրդատեանց անտեսելով հատուածներու այս բաժանումը, զոր կարելի էր դոյզն փոփոխութեամբ պահպանել, Սեբէոսի գործին բոլորովին նոր կերպարանք տուած է ըստ քմաց բաժնելով զայն Ա—Գ դպրութեանց, իսկ վերջինս Ա—ԼԸ գլուխներու, մէն մի գլուխ ուրոյն խորագրութեամբ ճոխացուցած։ Գլուխներու բաժանմունք առ հասարակ կը հետեւին հատուածներու բաժանման (ի բաց առեալ Ա—Գ, Զ, ԺԹ, ԻԶ, ԼԲ—ԼԳ գլուխները)։

Ամբողջութիւնը: — Բաց ի այս այլակերպութիւններէն, զոր կրած է բնագիրը, Սեբէոսի Պատմութիւնը խանգարուած է նաեւ իր ամբողջութեան մէջ՝ թուղթերու յետեւառաջութեամբ եւ անկմամբ։

Վերագոյն ակնարկեցինք, թէ Բրոսէ պակասներ կը նշանակէր Ձեռագրին մէջ. այս պակասը զգալի կ'ըլլայ նաեւ Թ. 52, ուր կը բացակային Ե եւ Զ եւ Թ հատուածները։ Առաջին երկու հատուածները կը պակասին ճիշդ այն մասին, ուր ըստ Բրոսէի Ձեռագրին մէջ թղթերու անկում տեղի ունեցած է. իսկ Թ հատուածն դուրս ինկած է հաւանօրէն թղթերու յետեւառաջութեամբ։ Յետեւառաջութիւններ յաճախ տեղի ունեցած են, որոնց պէտք անդրադառնանք քիչ յետոյ։

Անկէ զատ Էջմիածնի Թ. 611ի նախագաղափար օրինակն շատ հնացած եւ մաշած եւ երկաթագրով գրուած ըլլալուն՝ օրինակողը ստիպուած է անընթեռնլի տեղեր կամ դատարկ թողուլ եւ կամ բոլորովին անտեսել։ Այնպէս որ Սեբէոսի մատենին ճշգրիտ խմբագրման համար անհրաժեշտ է ունենալ հնագոյն գրչագրի մը վրայ վերակազմուած նոր բնագիր մը։ Իսկ այդ քանի կատարուած չէ, հարկ է նկատի ունենալ բանասիրութիւնք որ իր դատաստանները Սեբէոսի մատենին մասին աւելի զգուշութեամբ պէտք է կարել։

Իբրեւ հաստատութիւն մեր բառերուն համեմատութեան կրնան առնուիլ հայ պատմիչներու քով պահուած փոխառութիւնները Սեբէոսէն։ Այսպէս Ասողիկ, էջ 91—98, յառաջ բերած է բառական օրինակութեամբ Ներսէս Շինողի օրով Յունաց կայսեր ուղղուած թղթէն ընդարձակ հատուած մը, ուսկից ակներեւ կը տեսնուի թէ որչափ փոփոխուած է Սեբէոսի

[1] Ըստ մեր Թ. 52։ թղ. 47ա Ձեռագրին (հատուած Խ)։ Տպագիրը փոփոխած է գլխոյ խորագրութիւնը նոր յաւելուածներով։

բնագիրը՝ բառերու եւ նախադասութիւններու իսկ անկմամբ։ Նոյնպէս Թովմա Արծրունւոյ քով կան ընդարձակ քաղուածներ Վահրամ Միհրեվանդակի Թղթակցութիւններէն (Թովմ. Արծր. էջ 85—98)։ Պէտք է խոստովանիլ նաեւ թէ ոչ Ասողիկ եւ ոչ Թովմա հաւատարիմ չեն իրենց յառաջբերութիւններուն մէջ, շատ տեղ փոփոխած են ըստ քմաց Սեբէոսի բնագիրը։

Ետեւառաջութիւններ: — Սեբէոսի պատմութեան մէջ կան այժմ բազմաթիւ բնագրական սխալ ընթերցուածներ, որոնք սակայն չեն հետաքրքրեր զիս այս րոպէիս։ Ես պիտի ջանամ այս տեղ մատնանշել թղթերու եւ տողերու տեղափոխութիւններ կամ ետեւառաջութիւններ, որոնք այնպէս կը խանգարեն բնագրի ընթացքը, եւ որոնց չեն անդրադարձած հրատարակիչներն եւ թարգմանիչները։ Առաջին անգամ Ս. Մալխասեան ուշադիր եղած էր թղթերու նման ետեւառաջութեանց, եւ առաջարկած էր ինչ ինչ ուղղութիւններ[1]։ Նոյն կարգի ինչ ինչ խանգարումներու անդրադարձած է նաեւ Յ. Մարկուարտ[2]։ Բայց Սեբէոսի մատեանը շատ աւելի խանգարուած է քան որ այս քննութիւնները մատնանշած են։ Նշելով անոնց իմ տեսութիւններս, կը ներկայացնեմ այս տեղ առաջարկութեան ձեւով ուղղութիւններու պատկեր մը։ Ինչպէս վերը ակնարկեցինք, միայն ընտիր ձեռագրի հիման վրայ կարելի է վերստուգել անոնց վերջնական ճշդութիւնը։ Պատմութեան ընթացքը առ այժմ այսպէս միայն ուղիղ կրնայ հասկցուիլ։

Էջ **1**, 3 «զառաջնեյս», հոս ընդհատութիւն կայ նախադասութեան, շարունակութիւնը կը գտնուի էջ **1**, 22—**2**, 3 «Նախ զնախնեացն... անհանճար զրուցացն (ադ. զաւրացն)։

Էջ **2**, 8—15 «Եւ Բելն Տիտանեան — հալածեաց զնա», ինձի կը թուի թէ յաւելուած է օտար գրչէ։

Էջ **2**, 14—**3**, 4 «Արդ այս է Հայկն — մարտիկ յոյժ», պէտք է փոխադրել էջ **3**, 18 «ախութիւն մեծ» նախադասութեան իբրեւ շարունակութիւն։

Էջ **2**, 8—18 կրկնութիւն է յաջորդ էջին, եւ անով տարբեր անոր հատուածէն։

Էջ **6**, 25—**7**, 6 «Ի Դամասկոսէ առեն գնացեալ զՄարոնակն — որ խառնին յազգ Արամեանկայ», պէտք է փոխադրել էջ **6**, 7 «յԱսորւոց թագաւորացն ծառայութենէ» նախադասութենէն ետքը, այնպէս որ էջ **6**, 23—24 «Քանզի զայն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջին կայ» նախադասութեան յաջորդէ անմիջապէս **7**, 7 «Ապստամբութիւնն Պարթեւաց» խոստարանութիւնը։

Էջ **9**, 22 «Ի Միջագետս Ասորւոց» տողին շարունակութիւնն է էջ **12**, 1—13 «Զնոյն ձեւ աւրինակէ (Արշակ փոքր) զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն (այսպէս կը կարդամ սպագրին՝ սակս ազգաց ընտրութիւնն) — ի կոնակայ. յայսմ տանէ յանէ սպարապետս» (ադ. յայսմանէ այն է սպարապետ)։

Էջ **10**, 6—**12**, 1 ուրիշ գրչէ յաւելուած կը թուի, կամ վասն զի ձեռագիրն հոս պակաս մ'ունէր, եւ կամ վասն զի թագաւորաց ժամանակագրութիւնը չէր համաձայներ Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակագրութեան հետ։

Էջ **10**, 5 կը շարունակուի էջ **13**, 12 «Եւ եղեւ յետ մահուանն Արտաւանայ»...։

Էջ **13**, 14 «Եւ Պարթեւաց, ասէ Ծ.» հատուածէն ետքը թղթեր ինկած են, որով Արքայացանկը (էջ 13—21) պակաս է սկիզբէն։ Արքայացանկին վրայ պիտի խօսինք առանձին։

Էջ **30**, 1 «Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ Ըաւան խոսրով» կը շարունակուի էջ **34**, 7 «որպէս ասացի[1], եւ արար պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ»... մինչեւ էջին վերջը, ուր կ'աւարտի այս գլուխը։

Էջ **30**, 2—**34**, 3 «որ զԱնդրոյն կայսեալ — ըստ դրաւշից իւրեանց» շարունակութիւնն է **36**, 6 (վարէն) «երկրորդին Վռամ» նախադասութեան։

Էջ **32**, 1 «զօրքն նորա զխոսրով» կը շարունակուի էջ **34**, 4—7 «արդ վասն զի մայր Հայկոյ (իմա՛ խոսրովու) դուստր Ասպարապետին այնորիկ — արիագոյն»։

Էջ **34**, 3 «ըստ դրաւշիցն իւրեանց» կը շարունակուի էջ **36**, 6 (վարէն) «եւ զաւրս աշխարհին Հայոց»։

Էջ **34**, 4—7 «արդ — արիագոյն» պէտք է փոխադրել էջ **32**, 2 (սկիզբը) որուն իբր շարունակութիւն պիտի յաջորդէ «խորհուրդ արարեալ...» (տե՛ս վերը)։

Էջ **34**, 7 «որպէս ասացի» — շարունակութիւնն է **30**, 2 հատածին (տե՛ս վերը)։

1 Ստ. Մալխասեան՝ Սեբէոսի պատմութիւնը եւ Մ. Խորենացի։ Տփղիս 1899, էջ 101—109։

2 Թուղթ 19 Ապր. 1923։

1 Կ'ակնարկէ էջ 26—27 յիշուած արշաւանքը, ուր «գնաց ի տեղի մի» պէտք է կարդալ «ի Մելիտինէ» համեմատ այս Մալխասեան, անդ, էջ 111։

էջ **34**, 32 «ապա Հոյիմանն» ասոր շարունակութիւնն է էջ **35** (նոր գլուխ)։

էջ **36**, 6 (վարէն) «եւ երկրորդին Վրաստան»․ կը շարունակուի էջ **30**, 2—**32**, 1 «որ (Խմա եւ Սմբատ) զԱնգոյն կալեալ եւ — զորդի նորա զԽոսրով» այնուհետեւ կու գայ **34**, 4–7 «արդ վասն զի մայր Շապհոյ (Խմա Խոսրովու) դուստր Ասպարապետին անուրիկ (համմտ. էջ 36, 5) որ էր նախարար — արկանգոյն», ապա կը յաջորդէ՝ **32**, 2 «խորհուրդ արարեալ»։

էջ **36**, 6 (վարէն) «Իսկ զզաւրս աշխարհին» շարունակութիւնն է **34**, 3ին «ըստ զզաւչիցն իւրեանց»։

էջ **68**, 3 (վարէն) «ապաստապաստանեալ» — այս տեղ սկիզբէն թուղթ ինկած կ'երեւայ, ուր ընդարձակ կը պատմուէր «զգիմեն Հերակղի ի կողմանս Հիւսիսոյ առ արքայն Թետալացւոց, զյաղթութիւն անհուն բազմութեանն ազգաց, զապստամբն Յունաց յԱրաբստանէն, զառ եւ զաւար» (համմտ. էջ 23)։ Այս արշաւանքի յիշատակութիւնը, զոր կը խոստանար Սեբէոս առաջ մանրապատում, չկայ այժմ մեր օրինակին մէջ. թերեւս այս գլխի մնացորդն ըլլայ էջ **68**, 3—**69**, 4 հատուածը (համմտ. J. Marquart, ի թերթին Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1898, էջ 191), զոր Մարկուարտ (Թուղթ 19 Ապր. 1923) այժմ կը միտի փոխադրել էջ **60**, 8, ԺԹ գլխոյն վերջը։ Մարկուարտ, նոյն տեղ, կ'առաջարկէ նաեւ էջ **64**, 5 (վարէն)—**68**, 4 վարէն «Իսկ եղեւ յանցանելն — ի Գոգովիտ գաւառի» փոխադրել էջ **88**, 11, «Շինուածն տաճարին Հռիփսիմեայ» հատուածէն յառաջ։

Թղթերու մեծ ետեւառաջութիւն կրած է մանաւանդ Ներսէս Շինողի 645ին Կոստանդին կայսեր գրած նամակը, որ զետեղուած է էջ 130—134։ Կ'առաջարկեմ կարդալ այսպէս.

էջ **120**, 29—**123**, 24 «ապա դարձեալ Խոսրով — ի գանձս արքունի»։ Պարսից ժողովի ամբողջ այս պատմութիւնը միջանկեալ հատուածի մը նկարագիրն ունի, անյարմար տեղւոյն, եւ ինձի կ'երեւայ թէ նախնական առանձին գլուխ մը կը կազմէր եւ զետեղուած էր էջ 88 Մոդեստոսի թղթին պատասխանէն ետքը եւ Հռիփսիմեանց տաճարին նորոգութենէն յառաջ, թէեւ Ասողիկ (էջ 93) 1004ին արդէն այսպէս տեսած եւ կարդացած է։ Ուստի էջ **120**, 29 «նա գիտէ» հատուածն իւր շարունակութիւնը կը գտնէ էջ **124**, 25 «իսկ արդ»։ Յաջորդ էջերը պէտք է վերակազմել այսպէս[1].

էջ **127**, 20 «եւ նա զնոյն հաստատեաց պաւանդութիւն», կը շարունակուի էջ **127**, 33—**128**, 11 «եւ դարձեալ երկրորդ անգամ յորժամ — զոր հիմնարկեաց մեզ Ս. Հոգին»։ Ասոր շարունակութիւնն է էջ **127**, 20—32 «երկրորդ անգամ դարձեալ ի Նիկիայն ժողովեցան — զոր հաստատեցին հարքն քո»։

128, 32—**129**, 5 «արդ զի Թշնամիք — զճշմարտութիւն հաւատոցն որ ի Նիկիայն աւանդեցաւ լոյս»։ **130**, 8—**131**, 2 «յամի ժդ երեքտասաներորդի (sic) կենարարին — որ ի Նիկիայն աւանդեցաւ մեզ»։ **129**, 5—**130**, 7 «յորս փութով հասանէր Ռոստակէս — զհիմնադրութիւն հաւատոցն»։ **128**, 11–31 «զայլ ժողովսն ուրեք ուրեք լսելս — որոց պատմութիւնք յայտնի են»։ **131**, 3—**131**, 10 «արդ ի Նեստորէ — վարդապետաց եկեղեցւոյ»։ **133**, 5—**134**, 20 «մեք ընկալաք — նզովեալ լիցի»։ **131**, 10—**133**, 4 «յաւուրս Մարկիանոսի — չէք գործէք զանօրէնութիւն»։ **134**, 20—**134**, 33 «եւ մեզ տէրունական», ցվերջ հատուածին։

էջ **135**, 12 «Թագաւորութիւն կողմանց Հիւսիսոյ», ասոր շարունակութիւնն է էջ **112**, 25—**113**, 18 հատուածը՝ «բայց զահագին աղէտս — եւ որ ի կարգին է»։

էջ **140**, 4 «Իշխանաց եւ վաճառականաց» հատուածն իւր շարունակութիւնն ունի էջ **146**, 30—**147**, 10 «զի եւ զշինականն ապրեցուցանէն — ի սուր սուսերի», կը շարունակուի դարձեալ էջ **140**, 5—**146**, 15 «իսկ արքայ Կոստանդին — ի Պոլիս»։

էջ **146**, 16 «եւ նստաւ ի Պոլիս» կը շարունակուի էջ **149**, 13—**150**, 2 «եւ էին աւուրք ցրտաշունչ — զդատերս բազմաց»։ Կը յաջորդէ էջ **146**, 16–25 «եւ խորհէր երթալ հարկանել զԱլիոս — ոչ գործեցին»։ Ապա՝ էջ **150**, 14—**151**, 2 «եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն — Վաղարշապատ քաղաքի»։ Կը շարունակուի էջ **146**, 26—30 «իսկ իշխանքն Հայոց — զաւուրս ձմերանայն»։ **147**, 11—**149**, 12 «յայսմ ամի — մահուամբ»։ էջ **151**—2 «քաղաքին» կը շարունակուի էջ **151**, 28—**153**, 19 «ի նմին ամի — ընդ ամենեսին»։

---

1 Կ'երեւայ թէ ձեռագրին այս մասը խաթարողներ էջին վրայ 12—13 տող ունէր. հատուածներու չափն է առ հասարակ 13, 26, 36, 48, 60 տող, որոնք միշտ 13էն կ'ածանցին։

Էջ 151, 3—28 «արդ թէպէտ — ի ժամանակի իւրում», հատուածը կը կազմէ Սեբիոսի պատմութեան վերջաւորը, որ յայտնապէս սխալ զետեղուած է, պէտք է փոխադրել 153, 19 էջին վերջը։

Թերեւս յանդուգն նկատուի Սեբիոսի պատմութեան վերակազմութեան այս փորձը. թերեւս ինչ ինչ կէտեր ուրիշ աւելի լաւագոյն դատաւորութեան կարօտին, բայց այն ստոյգ կը մնայ, որ Սեբիոսի պատմութեան այժմեան բնագիրը խանգարուած է իւր այլեւայլ մասերուն մէջ, թէ կրճատմամբ բնագրին, թէ ներմուծմամբ նորով եւ թէ թղթերու սխալ դասաւորութեամբ։

(Շարունակելի) Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԱԿԱԲԱՅԵՑՒՈՑ Բ. ԳՐՔԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քննական ուսումնասիրութիւն:

—

§ 7. Հայերէն թարգմանութեան արժէքն ու որպիսութիւնը:

— (Շարունակութիւն)

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Հ. 2. «զամենայն զօրսն հեծելազօր + ութ բիւրուն հանդերձ ընդ իւր առեալ»։ Խաչանիշէն ասդին թարգմանչին աւելորդ յաւելուածն է, բայց «ընդ իւր առեալ»ը կրնայ նաեւ կրկնագրութիւն ըլլալ եւ α չունի զայն։ — Հ. 4. «եւ զփիղսն աղխաղխեալ ռանէր», փխ. եւ յութսուն փիղսն = καὶ τοῖς ἐλέφασι τοῖς ὀγδοήκοντα, չեմ կրնար մեկնել թէ ինչպիսի սխալ ընթերցում մը հեռացուցած է թարգմանիչն այս պարզ խօսքէն։ — Հ. 5. «Մերձ է», յուն. ἀπέχοντι = հեռի է։ — «Պատէր բիւրուքն եւ ի նեղ մեծ զամուրն հաստցանէր», փխ. պարզապէս ἔθλιβεν = ի նեղ արկանէր։ — Հ. 8. «եկն էջ», փխ. երեւեցաւ = ἐφάνη։ — «Ճօճէր զնիզակն + եւ պատրաստէր յարձակել», πανοπλίαν χρυσῆν κραδαίνων = Ճօճէր զօսկի զէնսն։ — Հ. 9. Իրախոյս բարձեալ օրհնէին = εὐλόγησαν — «եւ այնպէս քաջալերեալք եւ զօրացեալք էին + ի մտի եդեալ յարձակել երթային», ἐπεῤῥώσθησαν ταῖς ψυχαῖς = քաջալերէին սրտիւք։ — «իբր ոչ եթէ մարդկան ի դիմի հարկանել[ոց] երթային, այլ թէեւ գազանք ինչ անհնարին(ք) պատահեսցեն, եւ կամ պարիսպք երկաթիք, հարկանել սատակել կործանել թափանցանել համարձակ», οὐ μόνον ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ θῆρας τοὺς ἀγριωτάτους καὶ σιδηρᾶ τείχη τιτρώσκειν ὄντες ἕτοιμοι = պատրաստ յարկանել սատակել ոչ միայն զմարդիկ, այլ եւ զվայրի գազանս եւ զերկաթի պարիսպս. «համարձակ» = ἕτοιμοι Zի մէջ սխալմամբ կցուած է հ. 10ի (համարձակ յարձակէին)։ — Հ. 11. «յար արձակեցան», ջնջելու է յար, որ լոկ սխալագրութիւն է եւ զոր Zna կ'ուղղեն։ — Հ. 13. սխալ կիտադրութեամբ Zի սկզբնագրէն տարբեր՝ կերպարանք առած է, մինչդեռ ուղիղ կիտադրութեամբ յունարէն մեզի ծանօթ բնագիրն իսկոյն կը նշմարուի։ Ըստի կը կարդամ. «իբր ոչ եթէ անմիտ ինչ լինէր (οὐκ ἄνους δὲ ὑπάρχων), յանձն իւր (πρὸς ἑαυτὸν) վասն իւրոյ վասթարութեանն ի մտի եդեալ խօսէր (ἀντιβάλλων τὸ γεγονὸς περὶ ἑαυτὸν ἐλάσσωμα). անհնարին առ յաղթութիւն ասէր զհրէայեցիսն (καὶ συννοήσας ἀνικήτους εἶναι τοὺς Ἑβραίους) հզօրին Աստուծոյ օգնական լինել նոցա = τοῦ πάντα δυναμένου θεοῦ συμμαχοῦντος αὐτοῖς. — Հ. 17. «իբրեւ ի ձեռն գիրն էր», շատ անճարակ բացատրուած փխ. զգիրն, որ կրէր զձեռնագիր ձեր = τὸν ὑπογεγραμμένον χρηματισμόν. — Հ. 19 «ինչ որ գրեալ մեզ՝ ընդ ձեզ խնամ անկցի», մթին, գուցէ նաեւ պակասաւոր խօսք մը, փխ. «եթէ բարի միտս առ ապրուստական իրս կալջիք = ἐὰν μὲν οὖν συντηρῆτε τὴν εἰς τὰ πράγματα εὔνοιαν. — Հ. 24. «զի՞ այլ զոք առաւել քան զհրէայս», ակներեւ է խօսքիս թերութիւնը. դժուար է լրացնել, քանի որ սկզբնագրի մէջ կառոյն չունինք։ Սա կ'ըսէ. ἀκηκοότες τοὺς Ἰουδαίους = լսեալ, եթէ հրեայք։ Թէեւ հայը «զի նախ նորա»ով կը կապէ, սակայն ի զուր, առանց այլ բնագրէն վարուելու էն։ — Հ. 27. «եւ առ զօրս եւ առ գունդս հրէից ընտանի

կանէին։ — Հ. 28. «Անդ գտանէին անկեալ զՆիկանովր առաջի գնդին կոտորելոց (յ)՝ զինուն զարդուն նշանօք հանդերձ ի մէջ երկուց ճակատու(ւ)ցն». ἐπέγνωσαν προπεπτωκότα Ν. σὺν τῇ πανοπλίᾳ = տեսին զՆ. անկեալ զինու զարդու։ — Հ. 30. «Որ զօրութեամբ հաստատութեամբ առհասարակ քաջութեամբ նահատակութեամբ մտադիւր հաւանութեամբ ի վերայ ազգին նահատակեալ (էր) ὁ καθ' ἅπαν σώματι καὶ ψυχῇ πρωταγωνιστὴς ὑπὲρ τῶν πολιτῶν = որ ամենայնիւ հոգւով եւ մարմնով նահատակեալ էր ի վերայ քաղաքակցաց իւրոց։ — Հ. 32. «Զանօրէն զհայհոյիչն» = μιαροῦ։ — «Իշխեաց ձգել», փխ. ձգեաց = ἐκτείνας։ — Հ. 33. «Մանր մանր կոտորեալ զայս թռչնոց գէշագէշ ջամբեցից» = κατὰ μέρος δώσειν τοῖς ὀρνέοις։ — Հ. 35. «Զբարձրամուր աշտարակէն, յայտ յանդիման ամենեցուն, եւ յայտնապէս օգնականութեան Տեառն նշան յաղթութեան կանգնեցաւ», փխ. «զբերդէն՝ նշան յայտնի եւ երեւելի ամենեցուն = ἐκ τῆς ἄκρας ἐπίδηλον πᾶσι καὶ φανερὸν... σημεῖον։ — Հ. 36. «Ուխտ եդին առհասարակ, հրաման տուեալ ընդ ամենայն ազգն», փխ. «եդին օրէնս ամենեքին = ἐδογμάτισαν πάντες.» Հայը կը յաւելու օրէնքին տարականն «առնել զօրն զայն՝ օր տօնից տարեկանաց»։ — 37. Հասու եղեն տութեանս իմաստը ծանօթ է, հոս սակայն գործածուած է տիրել, գրաւել իմաստով = κρατηθείσης։ — 38. «Եթէ իցեն ի կարգի», յոյնը կը յաւելու՝ «գեղեցիկ եւ ճարտար» = καλῶς καὶ εὐθίκτως. իսկ Հայը կ'աւելցնէ. «զոմեցայց ի կարգել անդ» — «ապա եթէ հետեւակս ինչ եւ ակարս ինչ խաւսեալ իցէ», իսկ յոյնը՝ εἰδὲ εὐτελῶς καὶ μετρίως = ապա եթէ «անպաճոյճ ինչ եւ համեստ»։

(Վերջ)

Հ. Ս. ԿՈԳԵԱՆ

ՍԵԲԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ

— (Շարունակութիւն)

5.

Բովանդակութիւնը: — Սեբէոս իւր Պատմութիւնը բաժնելով երեք մասերու՝ պատկերացուցած է հին Հայոց հին, նոր եւ նորագոյն շրջանի պատմութիւնը, յատկապէս ծանրանալով «ժամանակեան» շրջանի վրայ, որուն սկիզբն է 590 տարին եւ կը տեւէ կը բաւէ մինչեւ 661։

Նախերգանքը կը խոստանայ «զանստոյգն նկարագրել ժամանակ, եւ «զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զառւն յիշատակել զառասպելս», գծելով ՝նախ զնախնեացն պատմութիւնս ուստի եղեւ սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց լրմանց» (էջ 1—2)։

Ներկայ բնագիրը հաւանօրէն սկիզբը պակաս մ'ունի, ուր կը պատմուէր համառօտիւ «սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց լրմանց,» յիշատակութեամբ տեղծագործութեան, համաշխարհային ջրհեղեղին, Նոյեան տապանին եւ լեզուաց խառնակութեան։ Այժմ պատմական տեսարանը կը բացուի Բէլի եւ Հայկի պատերազմներով, եւ յաջորդաբար կը ներկայացուի Հայկի սերնդաբանութիւնը՝ մէն մի նահապետի կեանքէն կարեւոր դէպքերու համառօտ յիշատակութեամբ, մինչեւ Աղեքսանդր Մակեդոնացի։ Պարթեւաց պետութեան հիմնարկութեամբ նաեւ Հայաստան ազատութիւն կը գտնէ Պարթեւ գերիշխանութեան տակ։ Այստեղ յատկապէս կ'ակնկալուէր Պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական մասը՝ այն է Ագաթանգեղեայ արձանագրութեան պատճէնը՝ Պարթեւ եւ Հայ թագաւորաց մասին, որ ինչպէս կ'երեւայ՝ ինկած է այժմ եւ կամ բնագիրն ենթարկուած է հոս փոփոխութեան (այս կէտին յաջորդիւ պիտի անդրադառնանք ճոխագոյնս)։ Պատմութեան թելը կարճառօտ գծերու մէջ կը հասնի մինչեւ Պարթեւ պետութեան վերջը. որմէ յետոյ կը տիրանան Իրանի Սասանեանք։ Յաջորդ շրջանը կը բաւականանայ պատմագիրը ներկայացնել ժամանակագրական արքայացանկով մը, ուր իրրեւ հայելւոյ մէջ կը պատկերացուին երեք դրացի պետութեանց՝ Հայոց,

Պարսից եւ Հռովմայեցւոց թագաւորները՝ կարեւոր դիպաց հարեւանցիկ յիշատակութեամբ։ 428ին Հայաստան կը կորսնցնէ իր անկախութիւնը եւ կ՚ենթարկուի Սասանեանց գերիշխանութեան։ Խաւարչուն արքայացանկը այսուհետեւ կը դառնայ երկանուն եւ կ՚աւարտի 652 թուին քով, երբ Սասանեան հարստութիւնը յանձին վերջին Յազկերտի թագաւորին կ՚ըլլայ եւ երկիրը կը բռնակալէ արաբական իշխանութիւնը։ Թէեւ Էջմիածնի Թ. 611 ձեռագիրը այս տեղ դատարկ մը կ՚ենթադրէ, բայց այժմ դժուարին է մեզի գուշակել անոր բովանդակութիւնը։

Բուն պատմական բաժնին սկիզբ պէտք է նկատել՝ Նախերգանքի երկրորդ մասը, զոր կրնանք անուանել Ա. գպրութեան մուտքը։ Հեղինակը աչք մը նետելով Արշակունի տան անկումէն մինչեւ Վարդանանց պատերազմի վերջը, այս ինքն մինչեւ այն շրջանը, ուր կը նահատակուին Ս Ղեւոնդեանք, արդէն ծանօթ իրողութիւն կը նկատէ այս դէպքերը, "այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն„ (էջ 23), ակնարկելով Եղիշէի պատմութիւնը։ Իր ձեռնարկած պատմութեան ծրագիրն գեղեցիկ կերպով կու տայ ինքնին հետեւեալ տողերու մէջ (էջ 23—24).

"Բայց զայն ամենայն՝ որ 1. ի Պերոզի ժամանակն եղեւ չարութիւն (= Վահանի պատերազմները), 2. եւ զառ ի Խոսրովայ (531—579) զապստամբութիւն զՎարդանայ, եւ 3. զզօրացն Պարսիցն զապստամբելն յՈրմզդէ (579—590), 4. զմահն Որմզդայի եւ զթագաւորելն Խոսրովայ (590—628). 5. զմահն Մաւրկայ (582—602) եւ զթագաւորելն Փոկասայ (602—610). 6. զառնուլն Եգիպտոսի. 7. զկոտորածն Աղեքսանդրի. 8. զգիմելն Հերակլի (610—641) ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէտալացւոց. 9. զյուղարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց. 10. զապստամբն Յունաց յԱտրպատական, զառ եւ զաւար. եւ զդարձն ընդ Փայտակարան. 11. զեկ զօրացն Պարսից յարեւելից, զդիմի հարկանել նմա. 12. զպատերազմն որ յաշխարհին Աղուանից. 13. զդարձ կայսերն ի Նախճուան քաղաքն եւ զկռիւն Արճիշոյ. 14. զգնալն կայսեր անդէն ի սահմանս իւր. 15. զմիւս եւս այլ դիմելն ի վերայ Խոսրովայ. 16. զգործ պատերազմին՝ որ ի Նինուէ. 17. զապստամբն որ ի Տիզբոն քաղաք. 18. զդարձն յԱտրպատական. 19. զմահն Խոսրովայ. 20. զթագաւորելն Կաւատայ (627—629). 21. զհաշտութիւն որ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց. 22. զթողուլն անդրէն ի բաց զսահմանսն Յունաց. 23. զդարձ սատուածեան խաչին ի քաղաքն սուրբ։ 24. Յետ այսորիկ զպարթուցեալ անհուն բարկութիւն եւ 25. զվերջին աղէտս հինին՝ որ ի կողմանս հարաւոյ, եւ թէ 26. որպէս յանկարծօրէն շարժեցան բանակքն Իսմայէլի, եւ ի վայրկեան ժամանակի վանելով զաւրութիւն թագաւորացն երկոցունց՝ կալան յԵգիպտոսէ մինչեւ յայս կոյս գետոյն մեծի Եփրատայ եւ զսահման Հայաստանեայց. եւ յեզերէ ծովուն մեծի արեւմտից մինչեւ ի դուռն թագաւորութեանն Պարսից. զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորւոց եւ զՏիզբոն եւ զՎեհ Արտաշիր եւ զՄարանդ, զՀամատան մինչեւ զԳանձակ քաղաք եւ զՀրատն մեծ՝ որ յԱտրպատական գաւառի։ Զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառօտ ձեզ վիպասանել։„

Այս ծրագրի համաձայն շատ համառօտ գծերով նախ կ՚ընծայէ Հայաստանի քաղաքական վիճակը պարսկական տիրապետութեան տակ Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնն մինչեւ Խոսրով Ապրուէզի գահ բարձրանալը (590)։ Վահանի եւ անոր եղբօր՝ Վարդ պատրիկի սակաւամեայ կիսանկախ տիրապետութեան վերջը՝ եկան "մարզպանք պարսիկք„։ Անոնց հարստահարութիւնք պատճառ սուին 571ի Գունոյ ապստամբութեան, որուն յաջորդեցին երկարամեայ պատերազմունք Բիւզանդոնի եւ Տիզբոնի մէջ, հայկական հողի վրայ մինչեւ 590, երբ Խոսրով Ապրուէզի եւ Մօրկայ մէջ հաշտութիւն կնքուելով ժամանակ մը խաղաղեցաւ երկիրը։ Այս մասը, որ բաւական մանրապատում ներկայացուած է, ամէնէն հետաքրքրական հատածն է Սեբէոսի պատմութեան՝ ըլլալով միակ աղբիւրը Զ. դարու Հայ եւ Արեւելքի պատմութեան համար։ Ընդարձակօրէն պատկերացուած է հոն նաեւ Վահրամ Միհրեւանդակի ապստամբութիւնը։

Այս տեղ կ՚աւարտի Մասը եւ պատմագիրն կը բանայ "ժամանակեան մատեանին„ էջերը՝ նկարագրելու մանրապատում Խոսրով Ապրուէզի գահ բարձրանալու, Մօրկան սպանման եւ այս առթիւ Յունաց եւ Պարսից մէջ վերսկսած երկարամեայ պատերազմներու դէպքերը։ Այս շրջանին դուրս կը կարկառի Հերակղ կայսեր դէմքը, իբրեւ պատմական դարուն հոյակապ հերոսը, թէեւ պատմութիւնը կը շարունակուի դեռ՝ Հերակղի մահուընէն ետքը իբր 20 տարի ընդգրկելով իր ծոցը։

Պատմական թատերաբեմին վրայ գլխաւոր գործող անձնաւորութիւններ կը հանդիսանան խոսրով Ապրուեզ, Մօրիկ, Հերակղ եւ Կոստանդին կայսրը, որոնք մերթ անձամբ կռուի ասպարէզ իջած՝ բախտին կը հրամայեն, եւ մերթ իրենց զօրավարներու ձեռքով արեւելքի ճակատագիրը կ'որոշեն։ Պատերազմի դաշտին մէջ սակայն երկու կողմերն ալ յոգնած ուժասպառ՝ աւարն թող կու տան երրորդ թշնամւոյն, որ առոյգ ուժերով կռուի ասպարէզի վրայ կ'երեւայ յանկարծօրէն։ Արաբական արշաւանքներուն զոհ կ'երթան ամբողջ Պարսկաստանն եւ ընդարձակ մասեր Բիւզանդական հողերէն։

Բայց նաեւ հայ նախարարներու մասնակցութիւնը այս կռիւներուն նկատի առնուած է ընդարձակ գծերով՝ թէեւ գրեթէ միշտ Յունաց եւ Պարսից յարաբերութեան մէջ, ինչ որ բնական էր՝ քանի որ զօրաշարժն գլխաւորապէս այս երկրին մէջ տեղի կ'ունենար. մասամբ նոյնիսկ այս երկրի համար։

Այս տեղ "կը տեսնենք Հայաստանի ներքին դէպքերը, այնպիսի անտէրունջ ու տագնապական ժամանակին մէջ Հայկազուն քաջաց շահատակութիւնները, մէկ մէկու ետեւէ արիւնալից պատերազմներն ու անոնց դառն հետեւանքները, միանգամայն ազգին ու երկրին օգտակար եղող շատ բարի խորհուրդներուն չյաջողիլը՝ գլխաւորաբար ամէն մէկ կողմնակցութեան միայն իր շահը փնտռելուն եւ մէկալներուն հետ չմիաբանելուն համար։ Հայք կամ Հայոց մէկ մասը Բիւզանդեան կայսերաց հետ կապակցութիւն ունեցած ատեն՝ գունդագունդ զօրքով անոնց մեծամեծ ծառայութիւններ կ'ընեն Հայաստանի մէջ, Պարսից դէմ, Ափրիկէի կողմերն ու մանաւանդ Թրակիայի մէջ Բուլղարաց եւ ուրիշ վայրենի ազգաց դէմ, որոնք նոյն ատենները Բիւզանդեան կայսրութեան մեծ նեղութիւն կը հասցնէին։ Մաւրիկ կայսր հայ ազգը բոլորովին տկարացնելու համար՝ միայն իրեն շահաւոր գաղափար մը կը շինէ. կ'ուզէ կամաց կամաց Հայերը բովանդակ Թրակիա փոխադրել, որ հոն վայրենի ազգերու հետ կռուելով՝ սպառին, ինչպէս որ բուն մասին ալ եղաւ, ուր Մամիկոնեան Քաջ Մուշեղն ալ շատ հայ ազգի նախարարներով իր գերեզմանը գտաւ։ Մաւրիկ նոյն խորհուրդը կու տայ նաեւ Պարսից խոսրով թագաւորին, որպէս զի ան ալ իր բաժնին Հայերն արեւելեան կողմերը խաւրէ, բայց հոս իրերն ուրիշ կերպ դարձան։ Քանի մը միջանկեալ պատահարներէն ետեւ՝ Սմբատ Բագրատունի հայ գնդերով Ապրուեզ խոսրովի գահուն ամենէն ամուր նեցուկը կ'ըլլայ. արեւելեան կողմերը պատերազմ պատերազմի վրայ կը մղէ. բոլոր Պարսից պետութեան մէջ արգիւնաւոր եւ անուանի կը հռչակուի ու մինչեւ թագաւորին երրորդ ըլլալու պատիւն կ'ընդունի։ Այս երեւելի գործողութիւնները նաեւ դիւցազնական Սմբատին հայրենեաց օգտին կը դառնան. Հայաստան պատիւ ու հանգիստ կը գտնէ[1]։ Թէպէտ Սեբէոսի պատմութեան գլխաւոր տեղը Սմբատ կը բռնէ. բայց կը պարունակէ նաեւ պատմութիւնը հարիւրաւոր ծանրակշիռ դէպքերու, զորոնք ունեցան Հայք նոյն ատենները Պարսից այլ եւ այլ թագաւորներու հետ, սկսեալ խոսրով Ապրուեզէն մինչեւ Յազկերտ վերջին։ Բաց ի Սմբատէն ընդարձակ էջեր կը գրաւեն նաեւ Վարազտիրոց Ասպետ, Թէոդորոս Ռշտունի, Համազասպ Մամիկոնեան եւ ուրիշներ, որոնք ժամանակակից պատմութեան մէջ, յատկապէս հայկական բեմին վրայ՝ խաղացին նշանակալից դերեր, մինչեւ 662։

Որչափ մանր կը նկարէ Սեբէոս քաղաքական անցքերու պատկերը, այնչափ թռուցիկ կ'անցնի եկեղեցական դէպքերու վրայէն, յաճախ լռութեան խոյս տալով։ Զ. դարու հայ կաթողիկոսաց անուանք լռուած են բոլորովին. հարեւանցիօրէն միայն կը յիշուին Մովսէս Եղիվարդեցի, Յովհ. Բագաւանեցի եւ Աբրահամ եւ Կոմիտաս կաթողիկոսները, որոնց ժամանակն այնքան հարուստ է Հայոց եկեղեցական պատմութիւնը ծանրակշիռ դէպքերով. այսպէս Յովհ. Գաբեղինեցւոյ մահն օտարութեան մէջ, Մովսէս Եղիվարդեցւոյ, Յովհ. Բագաւանեցւոյ ընտրութեանց պարագաները, փոփոխակի յարաբերութիւնք, Վրթանէս Քերդողի տեղապահութիւնը, Աբրահամ կաթողիկոսի ընտրութեան պարագաները, այս միջոցին կ'իյնայ Վրաց բաժանումն Կիւրիոն կաթողիկոսի օրով. Հայոց եկեղեցւոյ աղերսն դրացի եկեղեցիներու հետ, կէտեր, որոնց մասին, ինչպէս գիտենք այլուստ, հրատապ խնդիրներ յուզուած են ժամանակին։ Մինչդեռ Սեբէոս խոր լռութիւն պահած է այս մասին, ուրիշ տեղեր յատկացուցած է երկար էջեր Կոմիտաս, Եզր եւ Ներսէս կաթողիկոսներու, աւելորդ մանրամասնութիւններով, բայց զանցառութեամբ կարեւոր դէպքերու։ Զոր օրինակ ամբողջութեամբ յառաջ բերած է Երուսաղէմի Մոդեստոս երիցու եւ Կոմիտաս կաթողիկոսի թղթակցութիւնները.

[1] Եւրոպա 1852, Թ. 21։

նոյնպէս Հայոց առ Կոստանդին կայսր ուղղած շատ ընդարձակ թուղթը, բայց անյիշատակ թողուցած է Դունոյ 645ի ժողովը, որուն ինքն ալ մասնակցած էր։ Անըմբռնելի է մեզի յայս Բագրատունեաց եպիսկոպոսի բռնած ուղին։

6.

Պատմութիւն ի Հերակղ — կամ պատմութիւն Հերակղի անուանակոչութիւնը, զոր ընտրած է Սեբէոս իւր աշխատութեան իբրեւ խորագիր, պատմութեան այս բովանդակութեամբ իւր արդար մեկնութիւնը չի գտներ։ Մինչդեռ Հերակղի գործունէութիւնն պատմութեան մէկ փոքր մասն միայն կը գրաւէ, խորագիրն միայն կամ գլխաւորաբար Հերակղի վարուց եւ գործոց պատմութիւնն ակնկալել կու տայ։ Հ. Յ. Գաթըրճեան, որ անդրադարձած է ինքնաբերաբար խորագրի այս անյարմարութեան, հետեւեալ լուծումը կ'առաջարկէ (Եւրոպա 1852, թ. 21).

"Մեզի կ'երեւայ որ այս տարակոյսը հետեւեալ կերպով կրնայ իր մեկնութիւնը գտնել։ Երբ Մորիկ կայսր սպանուելով Փոկաս անոր գահը յափշտակեց՝ Պարսից Ապրուեզ Խոսրով թագաւորն իր ազդութեան առեն Մորիկ կայսրէ շատ օգնութիւն գտած ըլլալով՝ իբր անոր մահուան վրէժը հանելու համար՝ Յունաց տէրութեան երկիրներուն վրայ յարձակեցաւ, քրիստոնէից շատ վնասներ ըրաւ, մինչեւ Կ. Պոլիս հասաւ, նոր Երուսաղէմ քաղաքին տիրեց ու Ս. Խաչն առաւ տարաւ։ Այս դէպքերուն վրայ քրիստոնեայք մեծապէս տրտմած էին ու յուսահատածի պէս կը կենային։ Մէյ մ'ալ Հերակլիոս կայսր Աստուծոյ դիմելով՝ Պարսից դէմ ելաւ, ու զանազան յաղթութիւններով բոլոր կրակապաշտ մոգակրօնները մերժեց եւ Ս. Խաչն ալ ետ առաւ։ Նոյն յաջողութիւններով քրիստոնեայք հոգի առին ու քաջալերեցան, եւ այս անյուսալի դէպքերն Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքը սեպեցին, ուստի եւ շատերուն ձեռքն ալ ինքնայօժար շարժեցաւ՝ սա ամէն բան ի գիր առնելու։ Սեբէոս ալ կ'երեւայ թէ բուն սա դէպքես շարժեալ ըլլայ՝ գրելու իր պատմութիւնը եւ պատմութիւն ի Հերակղ անուանելու. բայց միանգամ սկսելէն ետեւ, ինչպէս բնականապէս կը պատահի, յառաջ ու վերջն ալ շատ յարակից բաներ շարեր է։ Ասոր վրայ աւելի եւս կը հաստատուինք, երբոր միտ դնելու ըլլանք որ արդէն նոյն իսկ Սեբէոս իր պատմութեան ընթացքին մէջ Հերակլին ու անոր վերոյիշեալ գործքերուն մասնաւոր ուշադրութիւն մը կը ցուցնէ։"

Հ. Գաթըրճեանի տեսութիւնը շատ հաւանական կ'երեւայ այնու որ այս շրջանին իրօք դարուն մարդն կը համարուէր Հերակլ եւ հրապարակի վրայ — նաեւ հայկական մասին մէջ — գոյութիւն ունէին "Հերակլեայ պատմութիւնք", զատ Սեբէոսի աշխատութենէն։ Ն. Մառ հրատարակեց այսպիսի հատուած մը՝ հանելով Էջմիածնի թ. 340 Հրաշափառ տօնականէն, որ խորագիր կը կրէ. "Յաղագս սրբոյ Խաչին ի Հերակլեայ պատմութեանց[1]"։ Բիւզանդական մատենագրութենէն հմմտ. Գ. Պիսիդեայ գործերը։

Եթէ հայ պատմագիրներու միաբան վկայութիւնը չհակապաշարէր զմեզ — որոնք Սեբէոսի երկասիրութեան խորագիրն "Պատմութիւն ի Հերակղ" կը ճանչնան — աւելի հարազատ խորագիր պիտի համարէի "Պատմութիւն յԱպրուեզն Խոսրով", ինչպէս բացայայտ կը յորջորջէ իւր երկասիրութիւնը ինքնին հեղինակը՝ "Մատեան ժամանակեան, *պատմութիւն* թագաւորական, վէպ արիական, վանումն տիեզերական, հէն Սասանական, *յԱպրուէզն Խոսրովեան*, որ հրդեհեալ բոցացոյց զտա ի ներքոյ ամենայն" ... "եւ արդ առացից զՎէպս ի կործանիչն եւ յապականողն *Խոսրով* յԱստուծոյ անիծեալն" (էջ 35)։ Եւ իրօք ալ Սեբէոսի Պատմութեան ծիրն կը բոլորի Խոսրով Ապրուէզի շուրջը, որուն ինչպէս գահակալութեան, նոյնպէս պատերազմներու եւ մահուան մանրապատում պատմիչն կը հանդիսանայ (էջ 35—103)։ Կրնայ դիւրաւ մտածուիլ, որ անագանագոյն ժամանակի հայ պատմիչներէն բարեփոխուած ըլլայ խորագիրը՝ փոխանակ աշխարհաւեր տարագէն թագաւորի անուան՝ բարեպաշտօն Հերակղ կայսեր անունը կարկառուն ընծայել ուզելով։

Արժէքը: — Ղ. Փարպեցւոյ պատմական աշխատութենէն ետքը հայ պատմագրութիւնը ընդհատութիւն կրած էր մինչեւ Սեբէոս, 175 տարուան միջոց մը (484—660) գրեթէ։ Նախորդ շրջանի պատմագիրներն ալ բաւականացած էին տալ մօտաւոր անցեալի եւ ժամանակակից պատմութիւնը. հայկական հնախօսութիւնը՝ ազգին ծագման եւ նախաւոր շրջանի վէպը, այնպէս ինչպէս պահպանուած է ցեղին

[1] Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи. Книга VII, 2 (С.-Петербургъ 1909), էջ 52։

զրոյցներուն մէջ, տակաւին չէր փորձուած գրի առնուել։ Սեբէոս ձեռնարկելով գրոշմել "Համառօտիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն զամս եւ զաւուրս Հինգ թագաւորացն[1] յիշատակելով", փորձած է համառօտիւ նկարագրել նաեւ "զանստոյգ ժամանակն եւ զնախնի քաջացն վիպասանութիւնս" կցելով անոր "զառ ի յապայն եղեալ" դէպքերն ալ. այսպէս առաջին, միջին եւ վերջին շրջաններն իրարու զօդելով ընծայած է ամբողջական պատկեր մը, որ "Հայոց պատմութեան" առաջին փորձն է։ Իբրեւ այսպիսի չենք կրնար անշուշտ պահանջել — յատկապէս հնագոյն Հայոց պատմութենէն — ամէն կատարելութիւն, եւ ոչ այն ինչ որ ապա յաջողցուցած է Մ. Խորենացին։ Սեբէոս միջամուխ եղած է պատմագրելու առանց մեծ յաւակնութեան՝ "ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի", անստոյգ ժամանակներու մասին փաստել, որուն համար չէ զգացած իր մէջ ոչ կարողութիւն եւ ոչ ի ձեռին կարեւոր աղբիւրներ, այլ իբրեւ սիրող, հետաքրքրուող, հետազօտող, ջանացած է գոնէ աղօտ լուսով մերձենալ "անստոյգ ժամանակներու"։ Հետաքննողի այս բերումը կը տեսնուի իր վրայ, երբ ի Տիզբոն ձեռնաց դեսպաններու բերնէն ստուգել կ՚ուզէ հայկական աւանդութիւնը Մամիկոնեանց ծագման մասին. կամ Խուսրովու դաստակերտին մէջ Մծուրքէն բերուած յունարէն արձանագրութեամբը կը հետաքրքրուի (տես վերը, § 3)։ Եթէ նա իր խուզարկութիւնք կատարած է առանց ըլլալու վարժ խուզակ մը, բայց մենք չենք կրնար իր մէջ "անվարժ խուզակ" մըն ալ տեսնել։ Սեբէոս ինչպէս իր "ժամանակեան պատմութիւնն" գրած է հետեւելով դէպքերուն, հարցափննելով ականատեսներն եւ ականջալուր վկաները, նոյնպէս հաւանօրէն "նախնի քաջաց" վէպն ալ ջանացած է ի վեր հանել որոնելով եւ հետազօտելով ժողովրդական աւանդութիւններն, որչափ ալ անոնք "սուտ առասպելաց" նկարագիրն ունենային։ Այս բազմամեայ շրջանին համար իր ձեռքն պակաս չեն եղած անշուշտ նաեւ գրաւոր աղբիւրներ, ինչպէս է օր. համար Ագաթանգեղեայ յունարէն արձանագրութիւնը։ Թէպէտ ըստ մեծի մասին անծանօթ կը մնան մեզի իր գործածած աղբիւրները (տես վարը) — որոնց թուին մէջ եղած են նաեւ դիւանական վաւերագիրներ — բայց այն ստոյգ է, որ իր շօշափած նիւթերու նկատմամբ ինքն է միակ ականատես աղբիւրը, յատկապէս Զ. եւ Է. դարերու համար։

Եթէ Սեբէոս "ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի", այս ինքն պատմագրելու արուեստին ոչ քաջ հմտութեամբ ձեռնարկած է իր պատմութիւնը, բայց նա բոլորովին անտեղեակ ալ եղած չէ արուեստին։ Նա կազմած է իրեն որոշ ծրագիր մը, յօրինուածութիւն մը, որուն համաձայն բարձրացուցած է շէնքը։ Նիւթը հաւաքելէ եւ բաժնելէ ետքը՝ պատմելու ձեւ ընտրած է տարեգրական եղանակը, ուր տարիներն զիրար յառաջ կը մղեն, քաղաքական դէպքերն կը յաջորդեն իրարու ամ ըստ ամէ, բայց ոչ առանց ներքին կապակցութեան դէպքերու։ Առաջնորդուած պատմագրութեան կրկին ջահերու լուսով՝ ճիշդ աշխարհագրութեամբ ու հարկաւոր ժամանակագրութեամբ[1] իր տարեգրութիւնը ընծայած է մեկին եւ լուսաւոր. ժամանակագրութեան հիմ ընտրուած են Պարսից, Յունաց (Հռովմայեցւոց) եւ Հայոց ինքնակալներու (եւ նախարարներու) գահակալութեան տարիները. դէպքերու ժամանակը կը ճշդուին նաեւ ամսով եւ օրով։ Ի հարկէ այս ճշդութիւնը չի կրնար փնտռուիլ ամենուրեք եւ ոչ ալ այն յագեցուցիչ ժամանակագրութիւնը, զոր գործածեցին հռովմէական տարեգիրներու մատենագիրները[2]։

Պատմական դէպքերու անգիտակից եւ հարեւանցիկ նկարագրութեամբ չի բաւականանար պատմիչը. այլ կը նկրտի միշտ թափանցել վարագոյրէն ներս, երեւան բերելու այն ծածուկ շարժառիթները, ձգտումները, որոնք պատճառ եղած են քաղաքական անցքերու։ Սեբէոսի պատմութեան շատ մեծ եւ իրեն սեփական առաւելութիւնն է եւ այն որ անիկա դեսպանական պատմութիւն մըն է, այս ինքն առանց Հայաստանի ներքին դէպքերուն մօտէն ըլլալու՝ Հայաստանի մերձաւոր դրացի պետութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշդիւ ու անընդհատ կը հաղորդէ. նկարագիր մը, որ անշուշտ Սեբէոսի պատմագրական ընդունելութեան մեծ պատիւ կ՚ընէ[3]։ Իր տեսութեանց եւ դատաստաններուն մէջ փորձառու է պատմագիրն եւ հեռատես, լուրջ եւ անկողմնակալ նկատմամբ քաղաքական անցքերուն. գիտէ ուղիղ դատել՝ ի հարկին պարսաւելով ազգայինն ալ, օտարինն ալ, հեռու ազգայնամոլ կամ օտա-

1 Իմա հաւանօրէն 590—652 շրջանի թագաւորները Մօրիկ, Խոսրով Ապրուէզ, Հերակլ, Կոստանդին, Յազկերտ։

1 Մասիս 1852, Թ. 13.

2 Անդ։

3 Անդ։

բառերաց ձգտումներէ։ Բայց ուրիշ կերպ են իր դատաստանները երբ խնդիրը երկու դրացի՝ Հայ եւ յոյն եկեղեցիներու յարաբերութեանց մասին է։

Իրեն աւելի մօտ եղած են Պարսկաստան եւ Հայաստան. ուր տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձերուն աւելի մանրամասնօրէն ծանօթ է. մինչդեռ Բիւզանդիոն եւ առ հասարակ յունական ծովու կատարուած դէպքերն հազիւ թէ հետաքրքրած են զինքը։ Գլխաւորաբար չորս նկատմամբ մեծագին յիշատակներ կը մատակարարէ Սեբէոսի պատմութիւնը մեզի, այսինքն է. Ա. ազգային դէպքեր. Բ. Հայոց՝ Պարսից տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնն ու նոյն տէրութեան ներքին պատահարները. Գ. Հայոց՝ Բիւզանդեան կամ Յունաց կայսրութեան հետ ունեցած կապակցութիւններն ու նոյն տէրութեան մանաւանդ արեւելեան կողմերը գործածները. եւ Դ. Մահմետականաց սկզբան, զօրանալուն եւ Հայաստան մըտնելուն լուրերը[1]։

Պատմութեան այս բովանդակութիւնը որչափ ալ հոծ է Զ. եւ Է. դարերու պատմական դիպուածներով, որոնց համար ինքը միակ աղբիւր է, սակայն եւ այնպէս չենք կրնար հաստատել, թէ Սեբէոս կը գծէ իւր ընդգրկած շրջանին ամբողջական պատկերը։ Մինչդեռ նա տեղիս տեղիս միջամուխ կ՚ըլլայ մանրամանր դէպքերու նկարագրութիւնը տալ, որոնց թուին մէջ կան եւ զրոյցներ, միւս կողմանէ զանց կ՚առնու կարգ մը կարեւոր իրողութեանց յիշատակութիւնը, որոնք այն շրջանին տեղի ունեցան թէ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական ասպարէզներու վրայ։ Կան հոս եւ հոն մութ, դըժուարիմաց եւ շփոթ կտորներ. կարգ մը դէպքեր, որոնք քաղաքական կեանքի մէջ ունեցած են ծանր հետեւանքներ, նկատուած են հարեւանցիօրէն՝ կամ սկզբնապատճառն եւ կամ վախճանն լռելով։ Որչափ ալ ասոնք բաղձալի կէտեր են, եւ պիտի առաւելուին Սեբէոսի աշխատութեան արժէքը, սակայն առանց անոնց ալ այն ունի իւր արժանիքը, ըլլալով արեւելեան պատմութեան համար անսպառ աղբիւր, ուսկից կը բղխեն պատմական անցեալի մասին մանրակրկիտ նկարագրութիւններ, որոնք այլուստ կամ անծանօթ են եւ կամ անստոյգ։ Ինքը կ՚ուղղէ, կը հաստատէ եւ կը լրացնէ յոյն եւ ասորի հեղինակներու վկայութիւնները։ Զարմանալի է իր համաձայնութիւնը այն ասորերէն ժամանակագրութեան հետ, զոր հրատարակեց Guidi[1]։

Գրութեան ժամանակը։ — 661 թըւին, երբ Մաւիաս (Մուաւիէ) ամիրապետն նուաճեց իւր միահեծան իշխանութեան տակ Արաբիան, Պարսկաստանն եւ Եգիպտոսը, կ՚աւարտէ Սեբէոս իւր պատմութիւնը։ Դժբախտաբար գրութեան վերջը կը պակսի այժմ՝ յիշատակարան կամ վերջաբանական մաս, ուր թերեւս ակնարկութիւն մ՚ըրած ըլլար թէ ո՛ր թուին ձգած է ձեռքէն փետուրը։ Այն պարագան որ էջ 23—24 միահաղոյն կու տայ պատմութեան ուրուագիծը, այսինքն թէ ո՛ր թուէն պիտի սկսի պատմել եւ ուր աւարտել, ենթադրել կու տայ թէ աշխատութիւնս տարեգրութեան ձեւով գրուած չէ՝ տարուէ տարի, այլ մէկ անգամէն, որոշ ժամանակի ընթացքին։ Թէ այս ժամանակը 661էն յառա՞ջ թէ ետքը կ՚իյնայ, դժուարին է վճիռ կայացնել։ Տեղ մը, էջ 34, թուելով պարսիկ սահմանակալներն, որոնք պաշտօնավարեցին Հայաստանի մէջ, անոնց անուանացանկն կը հասցնէ մինչեւ "ցայսօր ժամանակի", այն է "մինչեւ լցան ամք երեքատասնք հաշտութեան" (էջ 70), այսինքն՝ 603 տարին։ Այս տեղ սակայն Սեբէոս ակնարկել կ՚ուզէ աւելի իւր ժամանակակցութիւնը վերջին սահմանակալին, քան թէ իւր գրութեան ժամանակը. թէեւ կրնայ մտածուիլ նաեւ թէ պատմագիրն էջ 23—24 տուած բովանդակութիւնը վերջին խմբագրութեան առեն աւելցուցած ըլլայ։ Սեբէոսի նախնական ծրագրին համաձայն պատմութիւնը պիտի ընդգրկէր Խոսրով Ապրուէզի թագաւորութեան (հմմտ. էջ 35) եւ անոր յաջորդող իբր քսանամեայ շրջանը, այսինքն թէ ինչպէս սասանեան պետութիւնը յետ վերջին ճգնաժամային ապրումներու սկսաւ դիմել իւր կործանման եւ տեսաւ օրհասը (652)։ Այս թուականը երկիցս կը շեշտուի Սեբէոսի պատմութեան մէջ (հմմտ. էջ 21 եւ 137)։ Կը կարծեմ թէ Սեբէոս միանգամ Արաբացւոց արշաւանքներն յիշատակելէ ետքը՝ կարեւոր տեսած է շարունակել անոնց պատմութիւնը մինչեւ Մաւիաս. ուստի նա գրած ըլլալու է իւր պատմութիւնը յընթացս 652—661 տարիներու։

¹ Եւրոպա, 1852, Թ. 21։

¹ Th. Nöldeke, Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik, übersetzt und kommentiert. Wien 1893 (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wiss., philos.-hist. Klasse 128).

Լեզուն։ — Քննելով Սեբէոսի մատեանը նախ լեզուի տեսակէտով, պիտի բաւականանամ հոս յառաջ բերել հայերէնի հոյակապ ուսուցչի մը՝ Հ. Յ. Գաթըրճեանի գնահատութիւնը, որ հետեւեալ տողերու մէջ կ'ամփոփուի.

«Սեբէոս՝ որ մեր գրաբար լեզուին Արամեան գաւառներուն մէջ դեռ կենդանութիւն ունեցած ատեն իր պատմութիւնը շարադրած է, բնականապէս պէտք էր որ իր պատմական ծանօթութիւններուն հետ մէկտեղ նաեւ բանասիրական ու լեզուագիտական նկատմամբ կարգ մը նոր նիւթեր մատակարարէր[1]։

1. Լեզուն հոն դեռ իր կենդանական հիւթը բոլորովին կորսնցուցած չէ. սկզբնական (originel) կերպարանք մը կայ, դասական առաւելութիւն մը կ'երեւայ Յովհ. Մամիկոնեանի գրութենէն անհամեմատ վեր, նոյն իսկ Փարպեցիէն աւելի ողորկ։ — 2. Այսու հանդերձ բուն յատուկ սկզբնականութիւն (originalité) կը պակսի, շատ տեղ հետեւողութեան նշմարանքն յայտնի կը տեսնուի՝ երբեմն Ագաթանգեղոսէն, երբեմն Փ. Բիւզանդէն կամ Եղիշէէն ու երբեմն Ս. Գրոց թարգմանութենէն խօսքի հատուածներ իր գրութեանը մէջ հիւսելով, թէպէտ շատ ճարտարութեամբ եւ յատուկ կերպովն ու նշանակութեամբը, որով անհամեմատ կը տարբերի Յովհ. Կաթողիկոսէն։ 3. Ինք Սեբէոս յատուկ՝ զեխութեան տանցող՝ հատու բայց լեզուն ոճ մ'ունի, այնպէս որ քանի մը տեղ իր ժամանակին նայելով այնպիսի առաւելութիւնք ժամանակադարձ (anachronisme) մը կը կազմէ։ 4. Բայց հայերէն բանասիրութիւնը այնչափ Սեբէոսի քերականական համաձայնութենէն սորվելու բան չունի, որչափ բառերէն[2]։

Իսկ եթէ իր բանասիրական ոճին կամ կարգադրանութեան վրայ ընդհանուր դիտողութիւն մ'ընելու ըլլանք, իր ժամանակի լեզուին ճիշդ պատկերը կը տեսնենք։ Եթէ մէկ կողմանէ չենք գտներ հոս յառաջուան վարդապետուն, անկախ, սկզբնական եւ Արարատայ ամենածին դաշտին պէս ծաղկաւէտ ոճը, որ Ե. դարու գրքերու մէջ այնպէս զեղուն եւ յորդաբուխ առատութիւն մ'ունի եւ բանասէրի մը աչուըներուն խիտ առ խիտ զննելու նիւթեր կը մատուցանէ, միւս կողմանէ ալ պէտք է խոստովանիլ թէ իրմէ վերջիններէն ոմանց չորեքպատիկ թերութիւններէն ալ ազատ է. որ է կամ բանաստեղծական ու չափազանց սեթեւեթ ոճ մը, կամ Սիալ ու անյարմար գործածութիւններ կամ խորթ, օտար եւ հելլենաբան շարադրութիւն մը, եւ կամ բոլորովին մերկ, ցամաք եւ հետեւակ բանակարգութիւն։

1 Հմմտ. Եւրոպա, 1852, թ. 31։

2 Մասիս 1852, թ. 13։

Սեբէոսի պարզութիւն սիրող ու անպաճոյճ գրիչը գիտելով՝ կրնանք ըսել, թէ երբեք չէ աշխատած՝ իր գիրքն արտաքոյ կարգի ու չինծու զարդերով պճնելու, այլ հետեւած է իր ժամանակի գրաւոր լեզուի բնական կարգին, եւ ինչ ոճ, բառ, բառակք կամ դարձուած որ գործածուած է, բնականապէս բերած է խօսքին ընթացքը[1]»։

Քննութիւններ եւ օգնական աղբիւրներ։ — Կ'ամփոփեմ այստեղ Սեբէոսի անձին, գրութեան եւ Պատմութեան հայող գրուածները։ Մաս մը յիշատակուեցաւ արդէն վերագոյն. ուրիշներ պիտի յիշատակուին յընթացս քննութեանս։ 1. (Հ. Յ. Գաթըրճեան)՝ Սեբէոս եպիսկոպոս պատմագիր. Եւրոպա շաբաթաթերթ (Վիեննա), 1852, թ. 21, 26, 31 (էջ 82—83, 102—103 եւ 123)։

2. Հ. Յ. Գ(աթըրճեան)՝ Նորագիւտ հայերէն մատեան մը. Մասիս օրաթերթ (Կ. Պոլիս) 1852, թ. 13։

3. Թ. Մ. Միհրդատեան՝ Սեբէոսի նորագիւտ մատենին վրայ մինչեւ ցայժմ երեւցած դատաքննութիւններուն վրայօք քանի մը խօսք. Մասիս 1852, թ. 64։ Ինքը կ'երեւայ եւ այն «Բանասէր ոմն», որ գրած է «Ի վերայ պատմութեանն Սեբէոսի» Նոյեան Աղաւնի (Կ. Պոլիս), 1852, թ. 15 (Յաւելուած)։ Երկուքն ալ անիմաստ ընդդիմախօսութիւններ Գաթըրճեանի յօդուածներուն դէմ։

4. Ք. Պատկանեանի յառաջաբանը ռուսերէն թարգմանութեան սկիզբը (տես վերը)։

5. Հ. Գ. Զարբանալեան՝ Պատմութիւն հայկական հին դպրութեան. Բ. տպ. (Վենետիկ 1897) էջ 435—441։

6. Հ. Ղ. Ալիշան՝ Հայապատում, Վենետիկ 1901, Հտր. Ա. 1, էջ 164—166։

7. Հ. Յ. Աճառեան՝ Նորագիւտ բառեր Սեբէոսի մէջ. Արարատ, 1911, էջ 230—231։

8. Ernest Gerland, Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios (Dissertation), Leipzig 1894, էջք 46 (Արտատպուած Byzantinische Zeitschriftէն).

1 Եւրոպա, 1852, թ. 31։

9. Angelo Pernice, L'imperatore Eraclio. Loggio di storia bizantina. Firenze 1905, 8°, էջք XXVIII—327 (Հմմտ. առ այս Byz. Zeitschrift, 1906, էջ 301—307.

10. Ե. Գ. Տէր-Մինասեան՝ Այսպէս կոչուած Պարսից ժողովը. Արարատ 1907, էջ 179—195։

(Շարունակելի։) Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԲՈՒՍԱԿԻ

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻՈՅ

(Շարունակութիւն։)

ՃԸ. 2725. "*Սարուն*? գուցէ վերջգրեալն (Սարու ծաղիկ [տես զայս ի Համարն ՃԻԴ]) ըլլայ, եւ գրուի նոյն գաղիեննոսի բառից մէջ, համանիշ Եղիպտացւոց? յունարէն մտիկ ձայնով ἡλιοχάνθαρος նշանակէ Արեւու բզէզ, միջատ մի„։ [ἡλιοχάνθαρος, Escarbot consacré au soleil, chez les Egyptiens. Alex.։]

— "Եղիթադրանոն, Տորոն„, կը գրեն Գաղ. Ա եւ Գ։ — "Եղիթադրանոն, Տորոն„, Գաղ. Բ։ — "Եղիադրանոն. Տորոն„, Գաղ. Դ. չգիտեմ թէ Հ. Ալիշան ուր գտած է *Սարուն*: Յոյն բառն ուղղելի է Երիթրոդանոն, Ἐρυθρόδανον[1] լտ. Erythrodanus, որ է գղ. Garance, հայերէն Տորոն, Տորոն, Տորոն, զոր մեք այժմ կը կոչենք սովորաբար Տորոն. տես Տորոն ի Հայբուսակն, Թ. 2981։ — Նոր Հայկզ. ի բառն "Սոխպզին վայրի„ կը նշանակէ իտալերէն Robbia, Deron. Robbia է նոյն ինքն Տորոն կամ Տորոն. իսկ զհոմանիշն Deron, որ մեր հայ բառն թուի, ցարդ չեմ կարողացած գտնել յիտալերէն լեզուի։

[Արժան էր որ Հ. Ալիշան Տորոն անուան ներքեւ ի Թ. 2981 յիշատակէր զմերազգին Յովհաննէս Ալթըն (Ալթընեան?), որ մեծ արդիւնք ունեցած է գաղղիացւոց համար։ Emm. Le Maout կ'ըսէ, Botanique, երես 105. „Vers le milieu du dix-septième siècle, Frauzen, de Hagueneau, introduisit la culture de la Garance en Alsace; à la même époque, Jean Althen, Arménien catholique, apporta d'Ispahan de la graine de Garance dans le comtat d'Avignon, et dota ce pays d'une industrie qui produit aujourd'hui pour vingt millions de Garance dans le département de Vaucluse". Կը գրէ եւ Dezobry. „Althen (Jean), né à Chaouc [= Ճահուկ?], en Perse, en 1709, mort en France, 17 nov. 1774. Elevé dans l'esclavage, puis proscrit, il vint en France; ses efforts persévérants le tirèrent de la misère, transformèrent l'agriculture et enrichirent l'industrie d'une de nos provinces. Il fut en effet l'agent le plus actif et le plus direct de l'implantation de la Garance dans les États d'Avignon et du Comtat, et de la prodigieuse extension que prit en peu de temps cette culture. Avignon a érigé en 1846 sa statue sur le rocher de Notre-Dame de Doms. V. Notes sur Althen, par M. Achard, Avignon, in 8°, 1849".]

Ծանօթութիւն.

1. Սխալ թուի ի Նոր Հայկզ. յն. Ἐρυάνον ի բառն "Տորոն„։

ՃԹ. 2791. "*Սոխորմ*. տես ինչ որ յիշուած է այսոր համար՝ Աղէքս. խոտ անուանք, Թ. 140„։ — 140. "Աղէքս. խոտ... Ամիրտովլաթ կ'ըսէ. "Հաշէշ ալ-ջուման, որ Հայք Աղէքս. խոտ կ'ասեն, եւ Հոռոմն ըսեն Ρήσιμον, փեգենա)...„։ Դիոսկորիտէս գրէ՝ թէ պատերու վրայ ալ բուսնի, ասոր համար Ստ. Ռոշքեան ալ *Սոխորմ* թարգմաներ է. լատին անունն ալ որմ (պատ) նշանակէ, Parietaria, փ. Pariétaire...։ Տես եւ Ճիճռուկ„։ — 541. "Դաղէ? Բժշկարան. բառագրոց մէջ գրուի. "Սոխ է, ոչ ընդ որմն ի վեր ելթայ, եւ սպիտակ ծաղիկ ունի„։ Այսպիսի պատէ վեր քալող Սոխի յարմարագոյն անուն համարի Ստ. Ռոշքեան՝ *Սոխորմն*, եւ յարմար լատին անունն ալ գրէ, զատ յայլոց, Parietaria, փ. Pariétaire, որ որմնային թարգմանուի։ Այս բոյս է արաբերէնէ թարգմանուած Աղէքս. խոտն, զոր յիշած եմք (Թիւ 140)։ Մեր Հարց բառագրոց մէջ կոչուած է եւ Ճիճռուկ„։ — 3058. "Ճիճռուկ. Բորբ. Այս բառս գործածուեր է (նախ որմն, չէ յայտ), այն կպչուն խոտին համար, զոր բացատրած եմք Աղէքս. խոտ անուանք, Թ. 140„։

գրուած են։ Ուստի Հայը իւր կերպով սկսած եւ յունարէնի համեմատ վերջացուցած է։ Այսպիսի խառնաշփոթութիւն կը տիրէ նաեւ 20—22 համարներու մէջ։ — Գ. 21 "Եւ անդ էր ողորմ տեսիլ տեսանել, զի առ հասարակ անկեալ մարդկան զաղաւթս թաւալելով յերկինս մատուցանել,, փոխ. մատուցանէին։ Նորայր խօսած է այս մասին Կորիւն, 206—209, ուր նման օրինակներ կու տայ գատական ուրիշ հեղինակներէ։ Նա կը միտի Բագրատունւոյ կարծիքին (Քեր. 477), որուն համեմատ "կարելի է փոխադրութիւն համարել,,։ Չեմ հաւնիր զայս։ Այտընեանի մեկնութիւնը սովորաբար ընդունուած է եւրոպացի քերականներէ լաւին եւ յոյն նման զարտուղութեանց նկատմամբ, որոնցմէ մէր հեղինակն ալ ունի (Hendyadis)։ — Ծ. 2 "Եւ զբագինսն, որ ի մէջ քաղաքին էին, որ յայլազգեաց արարեալ էր,,. մերձաւոր ՙքաղաք,ին չփոթելով եզակի կը դնէ յարաբերական եւ բայ, սակայն հեղինակի համեմատ չէ թէ քաղաքը, այլ բագինները "յայլազգեացն արարեալ էին,,։ — ԾԲ, 13 "զքաղաք մի... եւ զայն պատեալ պաշարեալ պահէին,,։ Ուշուշա ուշադիր չէ եղած որ ՙզքաղաք մի, բառէր վերը իբր սեռի խնդիր վերջադիր բային, որով աւելորդ կ'ըլլար "եւ զայն,,։ Նթէ պարզ "քաղաք մի,, բառ ըլլար իբր բացայայտիչ նախընթաց "ի կողմն մի,, անորոշ առութեան, "եւ զայն,, հարկաւոր կը դառնար։ Այսպէս ենթադրած է Նա։

Ասոնք են մեր նկատած Լեզուական պայմանները Մակարայեցւոց Բ. գրքին։ Օրինակները չուզեցինք երկարաձգել մանաւանդ որ շատ բան արդէն ուսումնասիրութեանս ընթացքին զանազան առիթներով ի վեր հանեցինք եւ ուղղեցինք։ Գրչագրական վրիպակներ, ցորչափ որ մենք կրցած էինք որոշել, նոյն կերպով գտած են իրենց լուծումը։ Աւելի մանր ուղղելիքներ՝ բնագրին քննական հրատարակութեան մէջ կը գտնեն իրենց պատշաճագոյն տեղը։

Լեզուի խնդրոյն հետ կապուած է հարկաւ Բ. Մակարայեցւոց ընծայած բառամթերքը։ Այս պահանջին ալ սակայն բառ կարի գոհացում տուած ենք այլ եւ այլ տեղեր։ Եւ արդէն մեր գիրքը ոչ այնքան նոր բառեր կը ներկայացնէ, որքան ծանօթ բառերու եզական, ինքնուրոյն առումներ, զորոնք յունարէն բնագրով ու ուրիշ թարգմանիչներով ջանացինք ճշդել։

Հ. Ս. ԿՈԳԵԱՆ

ՍԵՐԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ

— (Շարունակութիւն)

7.

Աղբիւրներ: — Սեբէոս կարգացած է իր օրով հրապարակի վրայ շրջած մատենագրութիւնը, թէեւ յական յանուանէ ակնարկութիւն չ'ըներ իւր աղբիւրներու մասին։ Զօրեղ ազդեցութիւն գործած են իր վրայ յատկապէս Ս. Գիրքն եւ Փաւստոս Բիւզանդ։

1. *Ս. Գիրքը* իբրեւ հասարակաց աղբիւր, եկեղեցական կրթութեանց գլխաւոր հրահանգանոց, Սեբէոսի մտաւոր զարգացման, նաեւ ոճին վրայ ազդած է լայն գծերով։ Յաճախ կոչումներ կ'ընէ Ս. Գրքէն, կը թեւակոխէ անոնց մեկնութեան եւ կարգ մը դէպքերու եւ երեւոյթներու բացատրութիւնը կը ջանայ հիմնել մարգարէութեանց վրայ։ Մանաւորապէս Ս. Գրքի պատմական մատեանները (Դատաւորաց, Թագաւորութեանց, Մակաբայեցւոց եւն) խոր ապաւորութիւն ձգած են իր պատմելու ոճին վրայ։ Զգատած է տեղ տեղ նաեւ նմանութեանց[1]։

2. Բայց իւր ոճին վրայ ամէնէն աւելի ազդեցութիւն թողուցած է *Փ. Բիւզանդ*։ Հայ պատմական գրականութեան այս անդրանիկ մատեանը կ'երեւայ թէ Սեբէոս կրած է իւր բարձին տակ. յաճախ կարդացած է զայն եւ այնպէս կամու թէ ակամայ ենթարկուած է անոր ոճին, ի բերան ուսած է անկէ առութիւններ, բառեր. եւ Բիւզանդարանի պատմական, յորդառատ ոճի հօսանքէն տարուած է գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար։ Փաւստոսի ազդեցութիւնը կը նկատուի իր վրայ ոչ միայն Նախերգանքին մէջ, այլ եւ ամբողջ Պատմութեան ընթացքին։ Գրիգոր Խալաթեանց (անդ, էջ 77—82) մատնանիշ ըրած է Նախերգանքէն տեղիքներ, որոնք կախում ունին՝ երբեմն բառական իսկ՝ Փ. Բիւզանդէն։ Այս ազդեցութիւնը Նախերգանքին վրայ աւելի մանրամասնօրէն ուսումնասիրած է Հ. Ա. Մատիկեան (Արծ-Սերէոս, էջ 39—59),

[1] Հմմտ. եւ Խալաթեանց՝ Արմյանսկ Էպոսը, էջ 40—63, ուր գլխաւորաբար Նախերգանքը քննութեան առնուած է։ Յաւելուածի համար չեմ Խալաթեանցի համեմատութեանց։ Ս. Գիրքէն առնուած առութիւններ, բառեր աւելի մեծաքանակ թուով կարելի է ցոյց տալ բուն Պատմութեան մէջ։

որ բաց ի բառական քաղուածքներէ, նաեւ լեզուական «զուգակցութիւններ», ոճի մեծ նմանութիւններ վեր հանած է. ասկէ առաջ եկած է մինչեւ անգամ այն կարծիքը, թէ Նախերգանքի «Ինչ ինչ հատուածները, որոնք գրքին (իմա՛ Նախերգանքին) հազիւ կէսը կը գրաւեն, հատուածներ են Ե. դարու մէջ գրուած Հայոց նախնական պատմութեան մը, որուն հեղինակն է ինքնին իսկ Փաւստոս. (անդ. էջ 9)։ Ես չափազանց կը գտնեմ այս հետեւութիւնը[1]։ Մառիկեան, որ այնքան խնամով լեզուական խնամութիւն, «զուգակցութիւն» փնտռած է Նախերգանքի եւ Փաւստոսի մէջ, անփոյթ գտնուած է Փաւստոսի հետ համեմատութեան առնուլ նաեւ Սեբէոսի Պատմութիւնը, ուր աւելի հարուստ թուով պիտի գտնէր նոյնանման լեզուական «զուգակցութիւններ», բառեր, ասութիւններ, նախադասութիւններ իսկ. ասկից ի հարկէ կարելի չէ հետեւցնել, թէ նաեւ Սեբէոսի Պատմութիւնը հատուածոր մըն է «Ե. դարու մէջ գրուած» Հայոց պատմութեան մը։ Այս «զուգակցութիւնները» արդիւնք են պարզապէս Փաւստոսի Պատմութեան յաճախ ընթերցման, ազատութիւններ են գործուած՝ անգիտակցաբար՝ Սեբէոսի վրայ։ Եթէ Նախերգանքի մէջ ցոյց տրուած «Փաւստոսեան հատուածոնները» (= Ա դպրութիւն) ունին բառական համեմատութիւններ Փաւստոսի Գ.—Զ. դպրութեանց հետ, ինչո՞ւ Փաւստոսի Գ.—Զ. դպրութիւնները չունին իրարու հետ նման համեմատութիւններ։ Համեմատութեան առնուած ինչ ինչ տեղեր իրենց բառական նմանութեամբ բանագողութեան կասկած կը յարուցանեն. անոնք ոճի բնական հանգէն յառաջացած չեն։ Ճոխաբանն Փաւստոս, Ե. դարուն եթէ ձեռնարկէր յօրինել Հայոց նախնական պատմութիւն մը, պիտի գտնէր բաւական առատ նիւթ իր նպատակին համար «յերգս առասպելաց վիպասանութեան» (Բիւզ., Գ. լբ), որոնք իր օրով տակաւին կենդանի էին հայ ժողովրդեան բերանը, այնպէս որ պէտք պիտի չզգար Առալէզի կամ Մամիկոնեանց եւ կամ Բագրատունեաց մասին խօսք բռած առնին մի եւ նոյն պատկերներու (motive) դիմելու՝ նոյն բառերով, մի եւ նոյն նախադասութիւններով, զորոնք գործածած էր «Ա դպրութեան» մէջ։ Ինչո՞ւ կրկնութիւն բառերու, նախադասութեանց, երբ յօրդաբան հեղինակը կարող էր միտքեր արտայայտելու համար նորանոր բացատրութիւններ ստեղծել։ Հեղինակի մը քով կարելի է ընդունիլ մի եւ նոյն բառի յաճախակի կիրառութիւն, համանման ասութիւններու յաճախակի գործածութիւն, բայց ոչ մի եւ նոյն գաղափարներու արտայայտութեան համար համաթիւ, համանուն բառազանձ, բառացի կրկնութիւն, ուրիշ ասութեամբ՝ բանագողութիւն նախորդ էջերէն։ Սեբէոսի մատեանը միաձոյլ արտադրութիւն է մի եւ նոյն գրչին. Նախերգանքի եւ Պատմութեան մէջ կ'իշխեն մի եւ նոյն միտքերը, մի եւ նոյն ոճը. Մալխասեանց համեմատութիւններով աւելորդ անգամ ապացուցուցած է նոյնը։ Ես արդէն բանասէրներու կողմանէ անտեղի կասկած էր Նախերգանքի հեղինակի մասին (այս նկատմամբ տես վարը)։ Այսու չեմ ուզեր սակայն ժխտել, թէ Սեբէոս չէ ունեցած Նախերգանքի համար իր առջեւ նաեւ գրաւոր աղբիւր, թէ նախնական եւ թէ արշակունի շրջանի, յատկապէս եռանուն եւ երկանուն արքայացանկին համար (տես վարը)։ Հ. Մառիկեան յիշեալ եզրակացութեան յանգած է յատկապէս յափշտակուելով Նախերգանքի «Ինչ ինչ հատուածոնները» դասական լեզուի շունչէն, նմանութենէն։ Ես Հ. Մառիկեան չէ սխալած իր ճաշակին մէջ, բայց յանգած է սխալ եզրակացութեան։ Դասական գրականութեամբ սնած ճաշակ մը դասական շրջանէն այնչափ հեռու ժամանակ մը գրուած հեղինակի մը գրչին տակ — ինչպէս է Սեբէոս — պիտի դժուարի անշուշտ հաւատալ, թէ երեւան կարենան գալ դասական տողեր։ Բայց պէտք չէ հիասթափուիլ երեւոյթիս առջեւ։ Ինչպէս Հ. Գաթրըճեան ճշգրիտ նկատած է՝ Սեբէոսի քով «լեզուն դեռ իր կենդանական հիւթը բոլորովին կորսնցուցած չէ. սկզբնական կերպարանք մը կայ. դասական առաւելութիւն մը կ'երեւայ... այսու հանդերձ բան յատուկ սկզբնականութիւն կը պակսի, շատ տեղ հետեւողութեան նշմարանք յայտնի կը տեսնուի՝ երբեմն Ագաթանգեղոսէն, երբեմն Փ. Բիւզանդէն կամ Եղիշէէն ու երբեմն Ս. Գրոց թարգմանութենէն խօսքի հատուածներ իր գրութեան մէջ հիւսելով, թէպէտ շատ ճարտարութեամբ եւ յատուկ կերպով ու նշանակութեամբը[1]»։ Այնպէս որ — ինչպէս իրաւամբ կը շեշտէ Հ. Գա-

[1] Նախերգանքը Բիւզանդի վերագրած են ուրիշ տեսակէտներով նաեւ Ն. Ադոնց, Յ. Թոփճեան եւ Հ. Ղ. Ալիշան. Հմմտ. անդ, էջ 5–8։

[1] Մասիս 1852, Թ. 13, Հմմտ. վերը, էջ 339։

Թըրճեան, «քանի մը տեղ իր ժամանակին նայելով (լեզուի) այնպիսի առաւելութիւնք ժամանակագրած (anachronisme) մը կը կազմէ»։ Անշուշտ Հ. Գաթըրճեան այս ծանրակշիռ դատաստանը միայն Նախերգանքի այն «ինչ ինչ հատուածներու» համար չէ արտայայտած. նաեւ Պատմութեան մէջ կան ցրիւ համանման հատուածներ, ոչ նուազագոյն չափով։ Որովհետեւ այն հատուածներու մէջ չկան դասական լեզուին հետ անհաշտ բառեր կամ ասութիւններ, ասկէ կարելի չէ նոյնհետայն հետեւցնել, թէ անոնք դասական շրջանէ են։ Դասականի հոգին, կենդանութիւնը, թռիչքը կը պակսի անոնց մէջ. այս պատճառաւ ալ չեն դասական, նման են բայց ոչ նոյն։ Ա՛յս է նաեւ Հ. Յ. Տաշեանի վճիռը. «Անանուն (= Նախերգանքը) ներկայ գրից մէջ կամ ներկայ խմբագրութեամբ Բուզանդայ հետ որեւէ կապ չի կրնար ունենալ՝ ոչ պարունակութեամբ եւ ոչ մանաւանդ ոճովն ու լեզուով[1]»։

Աւելի պայծառ ցուցնելու համար Սեբէոսի կախումը Բիւզանդարանէն, նաեւ Պատմութեան ընթացքին, համեմատութեան կը դնեմ հետեւեալ տեղիները, զորոնք հաւաքած եմ ափ յափոյ, առանց մանր խուզարկութեան։

Սեբէոս:	Փաւստոս:
Բայց ինձ այս կարի է զի ապրեցաւ տիրատեացն այն (Վահրամ) եւ գնաց։ Այր թող է նա եւ վերստին այլ զաւրս գումարէ ի քաջաց ազգաց արեւելից։ Պատասխանի ետուն նմա եւ ասեն. Զախրատեացն զայն նորա զերծուցին, քանզի մեռով աշար իսկ անարգ, զի կալաւ զնա Մուշեղ այն Մամիկոնեան, եւ ետ նմա երիվար եւ զէն, եւ արձակեաց։ Զայս ասացին, զի կամեցան ի վերայ նորա չարիս։ ...Եւ աղինչ էած զմտաւ արքայն՝ եթէ զինչ իցէ բանն այն. քանզի մանուկ տղայ էր եւ խակ։ ...այլ հաստատեաց զմիտս իւր ի վերայ բանիցն ասատութեան. եւ ասէ. Կոչեցէք աստ Մուշեղ, եւ կապեցէք ոտիւք եւ ձեռօք, մինչեւ ես վասն նորա ծանուցից կայսեր։ Ի նմին ժամու... արձակէ զմի ի սուրհանդակացն առ Մուշեղ. փութով եկ՝ ասէ, զարդ հասեալ է կարի կարեւորագոյն։ Եւ հրաման ետ փուշտիպանացն իւրոց եւ ասէ. Պատրաստ լերուք, զի յորժամ եկեսցէ նա, եւ ես ձեռամբ նշանակեցից ձեզ, յանկարծակի զձեռս նորա յետս կալարուք եւ կապեցէք զնա, բայց պատրաստ լիջիք, զի այր քաջ է նա, եւ մի՛ կամ թէ ինքն մեռանի, կամ զեւս սպանանէ։ Էջ 41։	Վարազդատ... մանուկ բանսարկու է, զչար ի բարւոյ որոշել չգիտէ...՝ Բատ... ակատ քսու մատուցանել (զՄուշեղայ), ...ոչ այն Մուշեղ է, որ... ի պատերազմունս Պարսից քանիցս անգամ ձեռնհաս եղեւ սպանանել զՇապուհ... եւ ոչ եսպան. այլ արձակեր զթշնամին... Արժան է մեռանել ի ձեռաց քոց։... Այսպիսի բանիւք զաղանի համբարեալ զթագաւորն գրգռէին, մինչեւ հաւանեցաւ... սպանանել։ Ապա խորհուրդ արարին, թէ որպէս ըմբռնել կարասցեն զնա... թէ զգայ, ասեն, մեծ պատերազմ առնէ... Եւ հրաման ետ Վարազդատ... ընթրիս մեծ գործել... եւ կոչել հրամայեաց յընթրիս... եւ զզօրավարն Մուշեղ... Պատրաստեաց Վ. արս ընտիրս հզօրս, զօրեղս, զի կալցեն կալցին զործոյն, հարկանել յանկարծօրէն... ի վերայ Մուշեղի... վասն զի այր քաջ էր, Առեղաք ի ձանէն եւ յարուցանէն զգաւ։ Ե. լէ—լը։
Եկն եհաս արքայն Պարսից՝ կոչեցեալ Անուշ Երուան Խոսրով, հանդերձ բազմամբոխ ամբոխաւ զօրացն եւ փղաց բազմաց... եւ ի վաղուեան առաւօտուն... բաղխէին զմիմեանս պատերազմաւ... խորտակեցան (Պարսիկք) եւ փախեան... բայց յետոյ... կողմանց... ընդ Աղձնիս անցքէն ի կայանս իւր երթայր։ Եւ նորա առին զբանակն ամենայն հանդերձ արքունական... Եւ կալան զկանայսն եւ զկանանոցն (°), եւ թագուհին... ամենայն զգեստակն... Էջ 26—27։	Խաղաց գնաց ինքն Ներսեհ արքայ... եւ առեալ զամենայն զօրս իւր... բազմութեամբ հանդերձ..., անթիւ վաճառօք եւ ընտիր հեծելազօրօք, եւ ամենայն կանանօքն, եւ հանդերձ տիկնանց տիկնաւն, եկն եհաս ի սահմանս Հայոց... Ապա հասեալ ի սուրբէն ժամուն, անկանէին (զօրքն Հայոց եւ Յունաց) ի վերայ թագաւորին Պարսից... եւ առին զկապուտ զաւար բանակին, եւ զկանայս թագաւորին եւ զ..., ... (°) ընդ նոսին, ...նոցա։ Բայց միայն թագաւորն փախստական... փախստական եւ յանկարծ հազիւ ուրեմն կարէր անկանել հասանել յաշխարհ իւր։ Էջ 55—56։
Անդանօր եւ թիկունս տուեալ արարին զամուրս աշխարհին Մարաց՝ չարաչար խորտակեալք։ Էջ 147։	Փախեան եկին ի քաղաքէ անտի յառաջագոյն ...եւ զանազան եւ զբաւրութեան արքայութեան համարեցան։ Էջ 17։
Եւ սկսեալ զմտացեալ զմարզիկն զօրս ժողովել եւ գունդս կազմել։ Էջ 148։	Ապա ժողովեաց նա զամենայն քաջս քաջս նախարարացն, գունդս կազմէր բազում յոյժ։ Էջ 17։
Հրաման եղանէր... խնդրել յաշխարհէն Հայոց ... ստուգեալ ... Էջ 53, 51։	Եւ որ հասին... ի ձեռս նորա ... ընտիր ... Էջ 140—141 (Նորայր՝ Կորիւն, էջ 180)։

1 Արշակունի դրամներ, էջ 228։

Սեբէոս:	*Փաւստոս:*
թէ որպէս միամտութեամբ եւ արիաբարութեամբ գործեցեր. 75:	*զարմացեալ եմ... ընդ ընդ մտերմութիւն միամտութեան... ընդ արիաբարութեանն.* 202:
փոխանակ վաստակոցն. 42:	*փոխանակ ամենայն [illegible].* 280:
զաւանդս յաղթութեամբ մեծաւ եւ բազում աւարաւ. 67:	*եւ ինքն (զաւանդս) մեծաւ անուամբ եւ բազում աւարաւ.* 254:
[illegible]. 75:	*[illegible].* 26:
[illegible] ընդ [illegible]... [illegible] ի սահմանս [illegible]... գաւառի. 66:	*ասպատակ սփռէր ընդ ամենայն երկիրն սահմանացն Հայոց.* 145, 148, 172 (Նորայր՝ Կորիւն, էջ 184—185):
[illegible] ընդ լեռնակողմն ի գաւառն, 93. *[illegible]* 94. *[illegible]... ի [illegible]... զկապարճս իւր,* էջ 4. *[illegible] ի նոսա զկապարճս իւրեանց.* 75:	*[illegible] նորա.* 21:
Նորա ոչ կարացին [illegible] առնել նոցա պատերազմ, 150. *[illegible] ոչ որ կարէր [illegible] առնել պատերազմ,* 9. *ոչ կարէին [illegible] նոցա առնել.* 69:	*Ոչ որ կարէր [illegible] առնել քաջութեան նորա.* 199:
[illegible], 55. *[illegible] եւ [illegible] զԱնտիոքոս ի խնդիր[illegible].* 8:	*[illegible] թագաւորին Պարսից.* 196:
արքունական [illegible]. 1, 28—29, 45:	*բնակութիւն իւրոց [illegible],* 33. *[illegible],* 97:
[illegible] պատուակ. 25:	*[illegible] ի նմանէ.* 51, 204, 124: *պատուէր զԱրշակ [illegible].* 132 (Նորայր՝ Կորիւն, էջ 325):
[illegible] իցէ [illegible] պատերազմի. 42:	*[illegible] պատերազմի.* 19:
կալաւ ընդ նմա [illegible] պատերազմի. 77, 82, 153:	*պատրաստեալ էին [illegible] պատերազմի.* 200 եւն:
Այն ամենայն [illegible]. 23:	*այն ամենայն [illegible].* 1:
Բազումք խոցոտեալ նետիւք ի [illegible]. 148:	*ի [illegible] մահուանցն.* 98:
[illegible] ամենայն քաղաքօք եւ բնակչօք. 77: *[illegible] իւրեանց... [illegible] միաբանութեամբ... [illegible] միաբանութեամբ... [illegible] աշխարհաւն իւրեանց.* 152:	*Հանդերձ զօրօքն* 63, 13 եւն (Նորայր՝ Կորիւն 327):
Իբրեւ [illegible] ի սահմանս Ա. գաւառին. 94: *որք հմուտ էին... կռուել [illegible] նիզակաւոր [illegible].* 51:	*մինչ արքունական բանակին լինէր [illegible],* 118. *[illegible] լինէր յերկիրն Հայոց,* 154. *զունդն [illegible] երթայր.* 145:
Ինքեանք այսր անդր [illegible] խուսափէին. 54:	*Թէ զիարդ Հայք ցրուեցան այսր անդր... եւ սկսան [illegible] գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին.* 159:
Ոմանք ի նոցանէ [illegible] թեամբ [illegible] թագաւորին. 54:	*Եւ այն [illegible]... [illegible] զօրավարին Պարսից [illegible] ի բերանոյ [illegible]... Փիսակայ.* 51:
զի մի եւ նոքա [illegible] մտանել ի կողմանս [illegible], այլ կամ [illegible] ի ձեռն [illegible] իւրեանց. 54:	*[illegible] ի ձեռն [illegible]...* 213. *[illegible].* 256, 257:
Հրաման ետ [illegible]. 70, 93. *[illegible].* 8:	*[illegible] եւ պառանգաւ կապեցին:*
Բայց ինձ այս [illegible], զի [illegible] այն (Վահրամ). 40:	*Այլ իբրեւ մեռաւ (Մանուէլ)... ամենայն մարդ իբրեւ զհօրէ [illegible] զնմանէ.* 258 (հմմտ. Նորայր՝ Կորիւն, 374):
[illegible]. 76, 77:	*Կայր... [illegible].* 20:
[illegible]. 94 եւն:	*[illegible] բանակին.* 56, 131 եւն:

Համեմատութեան կը դնեմ նաեւ հետեւեալ բառերը Սեբէոսի եւ Փաւստոսի. Աս[illegible]ասն 44 (երկիցս) = 190 (երկիցս)։ Խորհուրդ միաբանութեան 95 = 19, 262 եւն. ի Թիկունս օգնականութեան 66 = 245. յանկարծօրէն 26. 66, 80 եւն = 247, [illegible] աշխարհաշէն 28 = 28. հայակոյտ զօրք 57 = նախարարակոյտ 26 (հայակոյտ, Ագաթ. 39). բանակետղ զօրաց 39, 75 = 120։

Հ. Մատիկեան համեմատութեան կ'առնու նաեւ՝

Ըստ [illegible] էր ի վերայ [illegible] եւ [illegible] նորա [illegible] կութեանն. 5:	*Ա. [illegible] թեան [illegible] լինէր.* 99:

Սեբէոսի յատուկ [illegible] է լուր համբաւոյ. հմմտ. «իբրեւ լուաւ զլուր համբաւոյ նորա», էջ 65։ Լուր համբաւոյն ելեալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր 71։

3. *Ագաթանգեղոսի* մասանը թէեւ կ՚ակնարկուի անգամ մը իբրեւ «Գիր սրբոյն Գրիգորի» (էջ 121), բայց այն տեղերը կը վերաբերի Հայոց առ Կոստանդ կայսր ուղղած թղթին, գոնէ այժմեան ձեւին մէջ։ Սեբէոսի ծանօթ եղած է սակայն այն Մասանը եւ օգտուած է անկէ այնպէս ինչպէս փաւստոսէն։ Աւելորդ կը համարիմ օրինակներով խօսիլ (հմմտ. հատուած մը քիչ վարը)։

4. Կ՚երեւայ թէ աչքի առջեւ ունեցած է նաեւ *Եւսեբեայ Ժամանակագրութիւնը*, յատկապէս Նախերգանքին համար[1]։

5. Կարդացած է նոյնպէս *Եղիշէի* Պատմութիւնը Վարդանանց պատերազմին. թէեւ այս մասանը բացայայտ չի յիշատակեր, բայց կու տայ Եղիշէի Պատմութեան բովանդակութիւնը[2]՝ յաւելլով թէ «այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն» (էջ 23)։ Թէ նաեւ *Ղ. Փարպեցի* ծանօթ էր իրեն, կարելի չէ հաստատել։

6. *Նամականի:* Սակայն կ՚օգտուի Սեբէոս զինուորական եւ հայրապետական դիւաններէ. տեղ տեղ նաեւ ամբողջութեամբ արտագրելի եղած են իրեն երկուստեք թղթակցութիւններ. այսպէս կրցած է յառաջ բերել Վահրամ Միհրեւանդակի թղթերն առ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Մուշեղի պատասխանը. Մոդեստոսի թուղթն առ Կոմիտաս Կաթողիկոս եւ վերջինոյս պատասխանը. նոյնպէս Շինողի օրով (646°) Հայոց առ Կոստանդ կայսր գրած ընդարձակ թուղթը[3] եւ այլն։

7. Բաց ի այսպիսի գրաւոր աղբիւրներէ քաղած է Սեբէոս տեղեկութիւններ *անգիր աւանդութենէն* եւ ականատեսներու բերանացի վկայութիւններէն։ Այսպէս հնագոյն շրջանի՝ Հայոց նախնական պատմութիւնը յեցած է ժողովրդական անգիր «զրոյցներու» կամ «սուտ առասպելներու» վրայ. նոյնպէս անշուշտ նաեւ իր միջավայրէն հեռու գործուած դէպքերու պատմութիւնը հաւաքուած է բերանացի տեղեկութիւններէ, քանի որ յայտնի չէ թէ ունէր ձեռքը գրաւոր աղբիւր այս մասին։

1 Հմմտ. Խալաթեանց, անդ. էջ 63—73. Ցուցեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ. էջ 284—293։

2 Կիւլէսէրեան՝ Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա 1909, էջ 112—113։

3 Հ. Գաթըրճեան, Եւրոպա 1852, Թ. 21, կը կասկածի թղթիս վաւերականութեան վրայ, նկատելով զայն «անյարմար եւ հակասական խօսքերու ծրար մը»։

8.

Նախերգանքի սկզբնաւորութիւնը կարօտ է սրբագրութեան: — Սեբէոսի Պատմութեան մութ, եւ բառ իս, շատ խանգարուած տեղերէն մին է սկզբնաւորութիւնը (էջ 1—2)։ Կ՚երեւայ թէ հնագոյն օրինակը ի սկզբան շատ մաշած էր եւ քայքայուած, որով մուտ գտած են վրիպական ընթերցուածներ եւ տողերու ետեւառաջութիւն։ Ինչպէս նկատեցինք վերը, առ հասարակ Սեբէոսի բնագիրը կարօտ է մանր բաղդատութեան հնագոյն օրինակի մը հետ. քիչ մը մտադիր ընթերցում բաւական է մատնանիշ ընելու համար աղաղակող վրիպակներ[1]։ Այստեղ համարձակութիւն պիտի առնում փորձել վերականգնել սկզբնաւորութիւնը քանի մը յանդուգն սրբագրութիւններով։

Սկզբնաւորութեան վերականգնուած բնագիրը:

«Եւ եղեւ ոչ ի կամայական սիրոյից վարժ խուզակի զանառոյգն ենթարագրել[1] ժամանակ եւ զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս[2], զառուրոն[3] յիշատակել զառասպելս[4]. նախ զնախնեացն պատմութիւնս՝ ուստի եղեւ սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց[5] լրմանց, եւ անտի ի սոյն[6] պատուաստելով[7] յաւելել զգլուգակարգութեան վէպս հսկայազանցն եւ զառասպելս ունայնս անհանճար զրոյ-

1 Մաքսուտեանց՝ Սեբէոսի Պատմութիւնը, էջ 109—114 տուած է քանի մը մանր սրբագրութիւններ։ Անոնց թիւը կարելի է դեռ երկարցնել։

* Բնագիրը առնուած է W = մեր Մատենադարանի Թ. 52։ W1 = մեր Մատենադարանի Թ. 86։ M = Միհրդատեանի 1851 ի տպագրութիւնը։ P = Պատկանեանի Բ տպագրութիւնը (1879)։

1 Զանստարագրել WMP. ջանս (ի լուս. դանս) սորագրել W1։ Այլ. եւ այլ սրբագրութիւններ առաջարկուած են (հմմտ. Խալաթեանց՝ անդ. էջ 37 ծն.), Պատկանեան (ռուսերէն թրգմ. էջ 1) կը կարդայ՝ ջանս տարագրել. Գէտտէր՝ Հայկական աշխատասիրութիւնք. անստերիւր գրել. Մառ՝ զայն սորագրել. Խալաթեանց՝ զանստարագրել։

2 Վիպասանութիւն WM։

3 Չիք WMP։ Հմմտ. վարը՝ «զառասպելս ունայնս»։

4 Իբրեւ շարունակութիւն 1, 3 տողին հոս կը փոխադրեմ 1, 22—2, 3 նախ — զրուցացն։

5 Շինուածոյ W։

6 Ի սոյն W։

7 Պատուաստելոյ MP. այսպէս նաեւ W ի լուսանցս։

ցացմ[1]. *եւ*[2] *ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոց*[3]. *եւ ցուցից համառօտիւք զարդեաց*[4] *ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն*[5]՝ *զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով. անդր*[6] *հայելով ի բանսն Ագաթանգեղայ*[7] *փիլիսոփայի*[8] *Մծուրացւոյ*[9], *զոր գտի*[10] *դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրք*[11] *քաղաքի՝ յապարանսն*[12] *Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական*[13] *տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն: Քանզի զսինս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն՝ արքային Պարսից, եւ բացեալ զաւերածն վասն սեանցն՝ անդ*[14] *գիւտն արձանագրին՝ դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս հին*[15] *թագաւորացն*[16] *Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամբ. զոր իմ՝ գտեալ*[17] *ի նորին դաստակերտում*[18]՝ *կամեցայ ձեզ զրուցակարգել. քանզի այս սիւմ*[19] *ունէր վերնագիրն*[20] *այսպէս. ԵՍ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ*[21] *ԳՐԻՉ ԳՐԵՑԻ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐՁԱՆԻՍ ԱՅՍՈՐԻԿ ԻՄՈՎ ՁԵՌԱՄԲՍ ԶԱՄՍ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑՆ ՀԱՅՈՑ, ՀՐԱՄԱՆԱՒ ՔԱՋԻՆ ՏՐԴԱՏԱՅ ԱՌԵԱԼ Ի ԴԻՒԱՆԷ ԱՐՔՈՒՆԻ. զոր փոքր մի եւ*[1] *ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատմէնն:*

Բայց եւ նախ առաջին զմէպս յահեղն արքայ եւ յարի այրն սկսայց ասել ...[2], *զոր ի մեծ երկանցն աշտարակին յուլթիւն ծնանելով*[3] *գրէր ընդ մեծ անապատ զանկթի սիպյս*[4] *անկուրս ի ձայնից. անդ առկ ի վերայ առն ընկերի առնոյր Բէլմ*[5] *Տիտանեան, որ զառաջինն թագաւորեաց ի վերայ երկրի ...:„*

1 Զաւրացն WMP:

2 Կը շարունակուի 1, 3:

3 Եղելոյ WMP. Հմմտ. էջ 35 "եւ ճառեցից զեղելոցն յերկիր„:

4 "Զաստեաց„, սրբագրուած "զարդեաց„ W:

5 Վերաբերութեան MP:

6 Անդ WMP. Հմմտ. էջ 151. "անդր հայելով ի կարգս ուսումնասիրացն„:

7 Ի մատեանն (մատեանս W) մարաբայ (Մարաբայ M) WMP:

8 Փիլիսոփայի W:

9 Մծուրնացւոյ WMP:

10 Եգիտ WMP:

11 Ի մծբին WMP:

12 Յապարանս W:

13 Արքունի W:

14 Ըստ գիւտն WMP բստ գիւսու արձանագրին W: իմա՛ անդ (հօն) գիւտն = հանդիպեցան. Հմմտ. Աեր. էջ 50. "ոչ գիւտն նման„. էջ 98. "նա գիւտ„:

15 Հինգ WMP հատանօրէն հետեւելով վերը տող 5 ակնարկուած "հինգ թագաւորացն„:

16 Թագաւորաց W:

17 Գտեալ ի միջադեսս MP: Զանի W. ինչպէս նաեւ Էջմ. Թիւ 611. Հմմտ. Դոյեան Աշանի. թ. 52:

18 Աշակերտացն WMP:

19 Այսու WMP:

20 Վերագիրն W:

21 Ագաթանգեղոս, սրբագրուած՝ Ագաթանգեղոս W:

Այս սրբագրութիւններս արդարացնելու համար հետեւեալ դիտողութիւններն միայն պիտի ընեմ.

1. Վրիպակներու մեծ մասը վերջին ընդօրինակողի գրչէն է. ընդօրինակողը ունենալով աչաց առջեւ հին, մաշած, շատ տեղ անընթեռնլի բնագիր մը, ստիպուած է գուշակութեանց դիմել. այսպէս ըրած է նաեւ այլուր:

2. Բայց մաս մը հին կ'երեւայ. այսպիսիներու թուին մէջ է "ի մատեանս Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ„. այսպէս կարդացած է արդէն հին օրինակին մէջ Սիմէոն Ապարանեցի (Վիպասանութիւն, էջ 17).

Ի Մարաբայ մատեանս միտեալ
Զմծբունացւոյն վերծանեալ:

Նոյնպէս հին է "հինգ թագաւորաց„ ընթերցուածը, ըստ նոյն Ապարանեցւոյ.

"Արանց հընգից թագաւորեալ
Հայոց եւ Պարթեւաց տիրեալ„:

Երկու ենթադրութիւն կրնայ այս կէտին բացատրութիւնն ըլլալ. բնագրին մէջ "ի Մծբին քաղաքի„ ընթերցուածը շատ վաղ ժամանակ մը մուտ գտած է Սեբէոսի քով եւ այսպէս թելադրած է Խորենացւոյ՝ Միջագետքի Մծբին քաղաքի մէջ առնել Մար Աբաս մը հնարել. միւս

1 Եւս W:

2 Հոս բնագրէն քանի մը բառ ինկած կ'երեւայ:

3 Հմմտ. Ագաթանգեղոս՝ էջ 317–319. "Եւ հայեցեալ ի պատուհանն յառաջին եկեալ ըրհեղեղին սկսան գործել զաշտարակն... իսկ յետինին նոցա ձեռայ զանկուր միմեանց հանդէպ չկնարութեւն... յղացան զանօրէնութիւն, ձեռն զբազմածայն լեզուաց բաժանումն, զի մի լուիցէ այր ընկերի բարբառոյ, ի միմեանց մեկնելով ցրուեցան„:

4 Ընթիւս որ ի կայս անկուրս ձայնից անդադար ի վերայ... WMP:

5 Բելն Տիտան. յորում առաջին WMP:

մասը — «ի մատեանս Մարաբայ փիլիսոփայի[1] Մծուրնացւոյ» — անագանագոյն ժամանակ մը ներս առնուած է Սեբիոսի քով՝ ազդեցութեամբ Խորենացւոյ։

9.

Սեբէոս, Խորենացի եւ Մարաբայ մատեանը: — Թէ Սեբիոսի մատեանը աղբիւր եղած է Խորենացւոյ՝ Հայոց նախնական պատմութեան համար, նոյն իսկ բառական փոխառութիւններով — թէեւ առանց աղբիւրը մատնանշելու — զայս գեղեցիկ ապացուցուցած է Գրիգոր Խալաթեանց[2]։ Սակայն Խորենացի հակառակ իւր մեծ զգուշութեան՝ լռութեան տալու Սեբիոսի մատեանը, ակամայ ակնարկութիւն ըրած է իւր աղբիւրի՝ Սեբիոսի մասին, երբ իւր Մեկենասին վստահութիւնն իւր տողերու վրայ հրաւիրելով գիտել կու տայ թէ կայ նաեւ ուրիշ հեղինակ մը որ «ի բայ բանից եւ անաճ իմն յաղագս Հայկայ եւ նմանեացն կակազէ» (Ա. ԻԲ)։

Ներեւայ թէ Խորենացւոյ ձեռքը գտնուած օրինակին մէջ արդէն՝ *Մծուրքը* կարդացուած է *Մծբին* եւ այսպէս Սանատրուկի ապարանքը փոխադրուած է Մծբին (հմմտ. Խոր. Բ, ԼԶ. «այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց ի շինուածոյ Մծբին քաղաքի, զի ի շարժմանէ խախտեալ՝ քակեաց եւ վերստին շինեաց պայծառագոյն, եւ պարսպեաց կրկին պարսպով եւ պատուարաւ. եւ զինքն անդրի ի մէջն հաստատեաց, դրամ մի ի ձեռին ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան, եւ այս միայն մնաց»)։ Այսպէս Խորենացի կ'անգիտանայ բոլորովին Մծուրքի ապարանքին գոյութիւնը, թէեւ այն բացի Սեբիոսէ նաեւ Փաւստոսէն յիշուած էր (տես վարը), հաւանօրէն Թ. դարուն Մծուրքի անունն ալ, տեղն ալ, աւերակներն ալ անյիշատակ անհետացած ըլլալուն համար։

Բայց թէ Խորենացւոյ օրով ալ «ի բանն *Ագաթանգեղեայ փ. Մծուրացւոյ*»՝ փոխուած էր «ի մատեանս Մարաբայ փ. Մծուրնացւոյ»՝ ինձի անհաւանական կը թուի եւ կը միտիմ այն մտքի թէ անագանագոյն ժամանակի գրիչ մը, որ Սեբիոսի մատենին մէջ նաեւ ուրիշ տեղեր ձեռք խաղցուցած է (հմմտ. վարը՝ Խորենացւոյ եւ Ասողկան համառօտը), այստեղ ալ հնագոյն պատմութեան աղբիւր ներկայացուցած է Խորենացւոյ «Մատեանն Մարաբայ... զոր եգիտ (Մարաբա՞ս) դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի»։ Արձանագրութեան յիշատակութիւնն *Մծբինի* մէջ դիւրաւ պիտի անդրադարձնէր Խորենացւոյ Պատմութեան ընթերցողի մը, թէ խօսքը անպատճառ Վաղարշակայ Մծբին քաղաքի մէջ դրոշմել տուած արձանի մասին է, ուր սակայն Մար Աբաս ոչ թէ «եգիտ» այլ *գրեց կամ գրել տուաւ*։ Մարաբայ մասին Խորենացին կը պատմէ. «Արշակ մեծ, արքայ Պարսից եւ Պարթեւաց թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց... եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին... կամ եղեւ գիտել սորա, թէ ո՞յք արդեօք եւ որպիսի՞ արք տիրեալ իցեն ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչեւ ցնա... եւ գտեալ զոմն *ասորի Մար Աբաս Կատինայ, այր ուշիմ եւ վարժ քաղդէացի եւ յոյն գրով*, զոր յղէ առ եղբայրն իւր Արշակ Մեծ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զդիւանն արքունի... Եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբասն Կատինայ... հրամայէ առաջի առնել նմա զդիւանն արքունի որ ի Նինուէ... եւ խուզեալ նորա զամենայն մատեանս՝ գտանէ մատեան մի հելլենացի գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի. Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոցն եւ զնախնեացն բանս։... Յայսմ մատենէ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի՝ բերէ առ Վաղարշակ արքայ ի Մծբին յոյն եւ ասորի գրով։ Զոր առեալ... Վաղարշակայ... դնէ յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, եւ զմասն ինչ յարձանի հրամայէ դրոշմել։ Յորմէ մեր (Խորենացւոյ) հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս՝ երկրորդեմք այժմ քեզ (Սահակայ Բագրատունւոյ) հարցափորձութեանդ» (Խոր. Ա, Ը—Թ)։

«Մարաբայ» անունը Սեբիոսի մէջ յետամուտ ըլլալը Խորենացւոյ այս տողերու վրայ հիմնուած՝ ակներեւ է։ Գրիչը առնելով Խորենացիէն «Մատեանն Մարաբայ»՝ չէ անդրադարձած թէ ըստ Խորենացւոյ՝ մատեանը չի վերաբերիր Մարաբայ, այլ թէ նա միայն գիւտին երեւան հանողն եղած է։ Դարձեալ Խորենացւոյ հետ հակասութեան մէջ է «զոր եգիտ (Մա-

---

[1] Ձեռագրին «Փիլիսոփայէ» ընթերցուածը շատ կասկածական կ'ընէ բառիս հնութիւնը բնագրին մէջ։

[2] Г. Халатянцъ, Армянскій эпосъ I, էջ 106–125 եւ II, էջ 19—31։

բարաս) գրոշմեալ ի վրայ արձանի„ Նախադասութիւնը, վասն զի ինչպէս գիտել տուի քիչ յառաջ, ըստ Խորենացւոյ Մար Աբաս ոչ թէ գտաւ այլ հրամանաւ Վաղարշակայ դրոշմից ի վերայ արձանի։ Հնագոյն ընթերցուածի հետքն մնացած է սակայն *Մծուրնացւոյ* գրութեան մէջ, ուր գրիչն թէեւ *Մծբնացի* ենթադրած է[1], բայց յիրականին *Մծուրացին* ակնարկուած է՝ այս ինքն Ագաթանգեղոս ի *Մծուր(ք)* քաղաքէն։ Սեբէոս Ագաթանգեղեայ արձանագրութիւնն գտնելով Մծուրքի աւերակներէն բերուած սիւներու վրայ՝ կրնար առանց դժուարութեան կոչել գրիչը Ագաթանգեղոս փիլիսոփայ Մծուրացի. բայց իւր մտքէն շատ հեռու էր անշուշտ Մծբինը. եւ քանի որ խօսքն արձանագրութեան մասին է, զոր ինքը գտած էր («իմ գտեալ„) «ի դուռն արքային Պարսից„ փոխադրուած սիւներու վրայ, «*Մատեանն* Մարաբայ„ բնաւ չէ կրնար յարմարութեամբ ագուցուիլ Սեբէոսի շինուածքին մէջ. գոնէ ինձի անհաւանալի է այս աղերսը։ Վերականգնելով ըստ իմաստին խանգարուած բնագիրը, կը կարծեմ թէ ամբողջ շինուածքն իւր միաձոյլ կերպարանքը կ'առնու։ Մար Աբաս գործ չունի Սեբէոսի հետ. եւ անոր մատեանը իբրեւ Խորենացւոյ հնարագիտութիւնը կը մնայ սոսկ ստացուածք Խորենացւոյ։

Այսպէս Խորենացի ազդուած Սեբէոսէն՝ փոխադարձաբար ազդած է Սեբէոսի վրայ՝ անագանագոյն ժամանակի ընդօրինակողներու ձեռօք։

Ագաթանգեղոս։ — Սեբէոս իւր գտած արձանագրութեան մէջ կարդացած է «վերնագիրն„ (ἐπίγραμμα) այսպէս. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսօրիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի„։

Այս վերնագիրը կը յիշեցնէ մեզի «զԳիր Սրբոյն Գրիգորի„ (Սեբ. էջ 121), որուն հեղինակն է Ագաթանգեղոս, ինչպէս Յառաջաբանին մէջ կ'ըսուի (էջ 9—10). «Հրաման հասեալ առ իս ինձ Ագաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն

[1] Բայց ոչ իրաւամբ ի հարկէ։ Սեբէոսի մէջ Մծբին անունը այսպէս ուղղագրութեամբ աւանդուած է, «Մծբին քաղաքն„ (1, 9, 33, 45) «Մծբանայ„, «Մծուրնին„ (10, 58, 92). Մծուրնին 34։ Այս ձեւերը հաւանօրէն ՄԾԲԻՆԻ սխալ ընթերցուածներն են՝ կարդացուած ՄԾՐԻՆ = ՄՐԾԻՆ. յուն. Νιζιβις, ասոր. Nṣibin, ասկէ մեկնուած Փաւստոսի քով Նծբին (էջ 136). Հմմտ. եւ Թարգմանչաց ընծիհնայ (Մծբնացի). Գիրք Թղթոց, էջ 67, իսկ էջ 53, «Հնծիհնայ„։ Մծբինէն դժուարաւ թէ Մծուրնացի յառաջանար։

Հռովմայ, եւ վարժեալ հայրենի արուեստիւ, Հռոմայերէն եւ Յունարէն ուսեալ դպրութիւն, եւ ոչ կարի ինչ անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց, եւ ի վերայ այսօրիկ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց, յամս քաջի եւ առաքինւոյն... Տրդատայ... արդ հասեալ առ իս հրաման ի մեծ արքայէն Տրդատայ„ եւն։

Երկու իրարմէ անջատ աղբիւրներու միաձայնութիւնը կը թելադրէ ինձ հետեւեալ խորհրդածութիւնը. Գրիգորի Պատմութեան հեղինակը Ե. դարուն ծանօթ էր Մծուրքի արձանագրութեան. ինքն ալ արձանագրութիւնս հիմ ընտրած է իւր Պատմութեան եւ զայն հրատարակած է յանուն Ագաթանգեղեայ։ Անշուշտ Գրիգորի Պատմութիւնը իւր նախնական խմբագրութեամբ չէ հասած մեզի, այն կերպարանաց մէջ երբ մասն կը կազմէր Փ. Բիւզանդայ իբրեւ Բ. դպրութիւն։ Եւ եթէ այժմ Ագաթանգեղեայ անունը այս Պատմութեան մէջ հանելուկ մը, առեղծուած մը կը նկատուի, կասկածը բնաւ պէտք չկայ տարածել նաեւ արձանագրութեան վրայ, որուն վերնագրին մէջ մէն մի բառ (թերեւս իւր համառօտութեան մէջ) ունի հարազատութեան ամէն կնիք[1]։ Հարազատութեան ցայտուն նշանակ մը կը համարիմ ի մէջ այլոց «գրիչ„ բառն, որ յունարէն սկզբնագրին γράφευς = գրիչ, փոխագրիչ բառին բառական թարգմանութիւնն է։

Ագաթանգեղոս ապրած է քաջին Տրդատայ Հայոց թագաւորի օրով եւ անոր հրամանաւ արձանագրած է Հայոց առաջին թագաւորաց անուններ, «առեալ ի դիւանէն արքունի„։ Դժուարին է այժմ նոյնացնել Տրդատի անձնաւորութիւնը Արշակունի տան երեք եւ աւելի համանուն թագաւորաց թուին մէջ, քանի որ արձանագրութեան բովանդակութիւնը, ուր յիշուած էին «անուանք առաջին թագաւորացն„ մինչեւ ցՏրդատ, այժմ պահուած չէ մեզի։ Սակայն նկատելով որ Գրիգորի Պատմութեան հեղինակը՝ արձանագրութեան Ագաթանգեղոսը վերջին Տրդատի օրով գիտէ, կրնանք ենթադրել, թէ նաեւ թագաւորացանկը կը հասնէր մինչեւ Տրդատ մեծ։ Յամենայն դէպս Տրդատ Ա.ի մասին կարելի չէ խորհիլ. Սանատրուկէն ետքը կարճ ժամանակով միայն նստաւ Տրդատ Բ. (217—222).

[1] Ընդ. հակառակն խոստովանութեանց՝ Մարաբա Մծուրնացի. էջ 106 այս կէտն ապացոյց կ'առնու ի նպաստ Դասխերգանքի անհարազատութեան։ Տարբեր պիտի ըլլար իր եզրակացութիւնը, եթէ անդրադառնար Սեբէոսի խօսքերուն («փոքր մի եւ ապա յիշուած անդ.ոչ„) ճշգրիտ իմաստին։

տանց նշանաւոր գործունէութեան։ Այսպէս կու գանք կը հանինք դարձեալ Տրդատ Գ.ի, որուն Դիոկղետիանոսի օրով միւսանգամ Հայոց թագաւոր կարգուելովը Հայոց մէջ "յատուկ նոր արշակունի հարստութիւն մը"[1] սկիզբ առաւ։

Արձանագրութիւնը: — Թէ արձանագրութիւն մը "զամս առաջին թագաւորացն Հայոց", այս ինքն "զամս եւ զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց" պարունակող, կրնար յունարէն լեզուով փորագրուած ըլլալ Մծուրքի արքունի պալատան սիւներուն վրայ, հարկ չկայ տարակուսիլ եւ ժխտել անդէն եւ անդ։ Հիներն ունէին սովորութիւն իրենց տոհմածառն, հարստութեան ցեղաբանութիւնը դարուց ի դարս անմահացնել քարերու վրայ։ Ասոր ամէնէն կարկառուն օրինակն է Նեմրութ-տաղի բարձանց վրայ Կոմագենէի Անտիոքոս Ա. թագաւորին յունարէն արձանագրութիւնը Քրիստոսէ յառաջ առաջին դարուն հոն կանգնուած հսկայագործ տաճարին արձաններուն վրայ, ուր փորագրել տուած է իւր նախնեաց տոհմածառն, ցեղին տոհմաբանութիւնը, զոր 1883ին Karl Humann եւ Otto Puchstein երեւան հանեցին փլատակներու տակէն եւ հրատարակեցին[2]։ Նեմրութ տաղը շատ հեռու չէր ինար հայկական սահմաններէն եւ յատկապէս Մծուրքէն, Կոմագենէի նախկին տէրերն Հայեր էին եւ միշտ յարաբերութեան մէջ ապրած Հայ արքունիքին հետ, ինչպէս որ իրենց օրինակն, նաեւ դարեր յետոյ, կրնար թելադրած ըլլալ Հայ արշակունի տան նոյն ոճով գծել ազգաբանութիւնը արշակունի հարստութեան, մանաւանդ երբ Տրդատ Գ.ի օրով այս հարստութիւնը ամրացաւ հայկական գահին վրայ։ Հայ արշակունի տունը մօտաւոր արենակցութիւն ունէր Պարթեւաց հետ. եւ փորձելով գծել Հայ հարստութեան ցեղաբանութիւնը անոր հետ անհրաժեշտաբար պիտի տրուէր նաեւ Պարթեւ արշակունեաց տոհմածառը։

Մծուրք: — Մծուրքի պալատան մասին դժբախտաբար շատ նուազ են մեր տեղեկութիւնները։ Փաւստոս Բիւզանդ է որ այս նկատմամբ առաջին անգամ յիշատակութիւն ըրած է։ Փաւստոս պատմելով թէ ինչպէս Շաւարշ Արծրունի սպաննեց Հայր մարդպետը, երբ սա կը շրջէր Տարօնի մէջ գտնուած արքունի կալուածները, կը գրէ (Դ, ժգ).

"Գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն (յԱշտիշատայ) եւ էջ յափն գետոյն հոսանացն Եփրատայ, առ հովիտն Թանձրախուան անտառին, ի գետախառնուրդս երկուց գետոցն, ի թաւուտ խարձիցն մամխեացն, որ ի տեղւոջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի։"

Մծուրքի ճշգրիտ տեղն անծանօթ է այժմ։ Յ. Մարկուարտ, որ ջանացած է տեղագրութիւնը տալ, այսպէս կը գրէ. "Սանատրուկ թագաւորին հիմնած Մծուրք քաղաքն ամենեւին գործ չունի ոչ Մծբինի, Մրծուինի հետ, եւ ոչ ալ բարձր Հայոց Մզուր գաւառին հետ, որ Աստղատանցուց Մուզրի անուանած երկիրն է, թէեւ Մար Աբաս (= Սեբիոս) այս երեք անուններն յայտնապէս իրարու հետ կը միացնէ։

Ինչպէս որ Փաւստոսի պատմութենէն բացայայտ կը տեսնուի, Մծուրք էր արեւելեան Եփրատայ (Մուրատ-սուի) վրայ, զոր Հայք սովորաբար Արածանի կ'անուանեն, իսկ Փաւստոս եւ Ագաթանգեղոս՝ որ յոյն համարուիլ կ'ուզեն, Եփրատ։ Քաղաքին տեղը Տարօնոյ մէջ փնտռելու ենք, ուր էին արքունի կալուածները՝ որոնք այլ կալուածներու պէս Հայր մարդպետի հսկողութեան տակն էին (Փաւստ. էջ 117, 195)։ Այն երկու գետերն՝ որոնց խառնուրդին մօտերն էր քաղաքն, են Արածանի (Մուրատ-սու) եւ Մեղ (Քարա-սու), որ Տարաւնէն կ'անցնէր։ Ուստի հարկ է որ Մծուրք՝ Ողականի ամրոցին մօտերն եղած ըլլայ։ Այս տեղ են Փաւստոսի յիշած հոսանքները։ Բայց հաւանական չէ որ Մծուրք նոյն ըլլայ Ողականի հետ։

Տոմաշէկ Ողականի նկատմամբ կ'ըսէ. "Այս ողաձեւ ամրոցին աւերակներն այսօր ալ կեցած են Մշոյ դաշտին արեւմտեան ծայրը՝ Արածանւոյ աջ եզերքին վրայ, ուր ցից ժայռերը գետը նեղցընելու կը սկսին" (Սասուն եւ Տիգրիսի ազբերաց սահմանները, Վիեննա 1896, էջ 15)։

Սանատրուկի հիմնարկութիւնը՝ ռազմագիտական տեսակէտէ՝ շատ կարեւոր դիրք ունէր, վասն զի կ'իշխէր հաղորդակցութեանց՝ Եփրատայ (Բալու եւ Ջիսր-Խարբերդի վրայէն՝ դէպի Մելիտինէ), Եփրատայ-Երասխայ կողմերուն (Խնուսի վրայէն՝ դէպի Հասան-քալէ եւ Կարին) եւ երկու գլխաւոր քաղաքաց, Տիգրանակերտի (Տաւրոսի վրայէն եւ Նփրիմիոս — Բատման-սուի հովտէն) եւ Արտաշատու հետ

[1] Յ. Մարկուարտ, ՀԱ. 1906, էջ 38։

[2] Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, beschrieben von Karl Humann und Otto Puchstein, Berlin 1890. Համմատ. այս Հ. Յ. Տաշեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ, էջ 217-219։

(Մանազկերտի եւ Քարաքիլիսէի վրայէն՝ դէպ ի Բագաւան — Իւչ-քիլիսէ կամ Տիառին — Արմաւիր)[1]»։

Սանատրուկ թագաւորեց մօտաւորապէս 114—144 յ. Ք. շրջանին[2]։ Այս երեսնամեայ միջոցին կ'իյնայ Մծուրքի եւ աստ հետ հաւանօրէն միաժամանակ Ողական ամրոցի շինութիւնը։ Թէեւ Սանատրուկի որդին Վաղարշ *Նոր քաղաքի* (Վաղարշապատ) մէջ հաստատեց իւր գահը, բայց հաւանօրէն նաեւ Մծուրքի արքունիքը եթէ ոչ իբրեւ տեւական բնակարան արքային, բայց դեռ գործածութեան մէջ էր Տրդատայ օրով։

Մծուրքի կործանման ժամանակն յայտնի չէ մեզի պատմութենէն. Փաւստոս Ե. դարուն զայն արդէն աւերակ գիտէ։ Սեբէոսի օրով կ'երեւայ թէ հին ապարանքին աւերակներն տակաւին ցցուած էին եւ ուշադրութիւն գրաւած կճեայ (մարմարիոնեայ) սիւները։

Խոսրովու դաստակերտը: — Դժբախտաբար Սեբէոս մանրամասնօրէն չէ պատմած թէ Պարսից Խոսրով թագաւորը երբ եւ ո՞ւր կառուցած է իւր դաստակերտը, որով թերեւս հետաքրքրութիւն արթնցնէր մեր մէջ՝ փնտռելու այդ սիւները։ Տպագրին «ի Նորին աշակերտացն» ընթերցուածը յամենայն դէպս աղաւաղող վրիպակ մ'է, զոր կ'առաջարկեմ կարդալ «*ի Նորին դաստակերտս*», որովհետեւ խօսքը Խոսրովու նորակառոյց ապարանքի վրայ է։ Գրչագիրներէն մին՝ «միւս օրինակը», կարդալով «ի Նորին աշակերտացն» փութացած է նշանակել նաեւ տեղն «ի Միջագետս», զոր չունի Էջմիածնի թ. 611։

Խոսրով Ապրուեզ — որուն մասին է ապահովապէս հոս խօսքը — կը փառաբանուի Պարսիկ մատենագիրներու քով իւր անչափ հարստութեանց համար, «որոնք հնարաւորութիւն տուին իրեն ձեռնարկելու մեծամեծ շինութեանց. անոնց թւոյն մէջ է իւր դեռ աւերակներու տակ գտնուող ապարանքը (դաստակերտը) ի Տիզբոն (Tâq-i-kessa)[3]։ Ըստ Mujmil-ի Խոսրով շինեց ի Կենաւեր, Բաղդադի եւ Համադանի մէջտեղ, հոյակապ ապարանք մըն ալ Շիրին թագուհւոյ համար։ Համզա կը վերագրէ իրեն նաեւ Աշտուշան մը ի Քարմին Կրմանի[1]։ Հաւանօրէն Տիզբոնի արքունիքն էր այն «մեծ դաստակերտն», զոր կը յիշէ Սեբէոս էջ 64. «Եւ եղեւ յանցանել ձմերանոյն, եւ գալ գարնանւոյն ժամանակի, հասանէին սուրհանդակքն (Խոսրովու Ապրուեզի) հրովարտակօք (առ Սմբատ Վրկան Մարզպան), եւ կոչէին զնա մեծաւ շքեղութեամբ *ի դուռն արքունի:* Եւ երթեալ յանդիման լինել թագաւորին ի *մեծ անուանեալ դաստակերտին.* եւ ելեալ արտաքս ի գահլիճն, նստի ի Բոր եւ ի Բահզակ»։ Թէ թագաւորանիստ քաղաքն Տիզբոն էր՝ յայտնապէս կը նշանակէ Սեբէոս էջ 107. «զի անդ նստէր թագաւորն Պարսից»։

Այս Խոսրովակերտ դաստակերտը կառուցուած ըլլալու է 590էն ետքը եկող խաղաղութեան տարիներուն։ Պարսկական աւարառութեան մէջ ընդունուած էր նուաճուած երկիրներէն գերի վարել ոչ միայն ամբողջ բնակչութիւնը, այլ եւ ճարտարապետական հոյակապ կոթողներ, կճեայ (մարմարիոնեայ) սիւներ եւ խոյակներ, անոնցմով ճոխացնելու Պարսկաստանի շէնքերը։ Կաղանկատուացի (էջ 100—101) խօսելով Խոսրով Ապրուեզի Խոռեան զօրավարին արշաւանքներուն վրայ, «էառ եւ հրձիգ արար, կ'ըսէ, զմեծ քաղաքն Երուսաղէմ, ... եւ զսպաս ամենայն սրբութեանց կողմանցն այնոցիկ... նաեւ զկահս անգամ շինուածոց զարմանալի հոյակապ մայրաքաղաքաց, *զսիւն եւ զխոյակս կճեայս* ... (վարեաց ի գերութիւն)։ ... այլ առաւել եւս ագորէր ընդ ծով եւ ընդ ցամաք եւ զգեղեցկաշէն քաղաքս Հռովմայեցւոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղացուցանէր ի կողմանս Պարսից վասն անձանց իւրոց։ Նմանապէս եւ զճարտարս ի նոյն ձեւ օրինակի նստուցանէր (ի քաղաքս իւր) եւ *անուանէր* (զքաղաքս իւր) *զոմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք.* եւ *զայլս յիւր անուն զառաւելն ի վերայ յաւելեալ*»[2]։

1 Յ. Մարկուարտ՝ Էջ մը Հայ Աշխարհանեաց հնագոյն պատմութենէն. Հանդ. Ամս. 1906, էջ 42—43։

2 Անդ, էջ 35։

3 Ուրիշներ կ'ընծայեն Խոսրով Անուշրւանի, Շպիգել, էջ 462—463։

1 Fr. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III, Leipzig, 1878, էջ 525։

2 Կաղանկատուացւոյ ակնարկութիւնը Վեհ Անտիոք Խոսրով քաղաքի մասին է, զոր Սեբ. 28 կը յիշէ խօսելով Խոսրով Անուշրւանի մասին. «Շինեալ քաղաք եւ անուանեալ զնա Վեհ Անտիոք Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստանին Ոկնոյ կոչեն»։

Մարկուարտ խօսելով այս մասին կը գրէ «Յուշարձան», էջ 300. «Հոս խօսքը Անտիոքի, հռովմէական Արեւելքի մայրաքաղաքին գրաւման մասին է (540ին), որ (Սեբ. քով) շփոթուած է Պիսիդացւոց Անտիոքի հետ։ Ալ Մադայնի (*Māhōzē*, Ktesiphon) քով՝ Խոսրով՝ գերի վարուած բնակչութեան համար շինած է քաղաքը մը, զոր կոչած է

Այսպէս բռած էր նաեւ Խոսրով Անուշիրվան, երբ 540ին գրաւեց Անտիոքը, ուկից Պարսկաստան փոխադրել տուաւ հին Անտիոքի բնակչութեան հետ բոլոր գեղարուեստական կտորները որոնք նորակերտ Վեհ-Անտիոք Խոսրով քաղաքի համար գործածուեցան[1]։

Արձանագրութեան պատճէնը։ — Ջարմանալի չ'երեւայ ուրեմն, երբ Սեբէոս անպաճոյճ խօսքերով կը պատմէ թէ ինչպէս Խոսրով Ապրուէզ իւր նորակերտ դաստակերտին համար “զսիւնս տաճարին այնորիկ„, որ կը գտնուէր “յապարանս Մանտարուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յուերածի արքունական կայենիցն„ Մծուրք քաղաքի, հրամայած է փոխադրել “ի դուռն արքային Պարսից„ ի Տիզբոն. եւ այս առթիւ “բացեալ զաւերածն վասն սեանցն„, հոն հանդիպած են (“անդ գիպան„) “արձանագրին՝ դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս հին թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամբ„, զոր ինքը Սեբէոս “գտեալ ի նորին (Խոսրովու) դաստակերտսն„ ուզած է մեզի “զրուցակարգել„ իւր Պատմութեան էջերուն մէջ, որուն ամբողջական պատճէնը կը խոստանայ հայերէն թարգմանութեամբ տալ պատշաճ տեղը. “զոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէնն„։

Հեղինակը իւր խոստման հաւատարիմ գտնուած է անշուշտ եւ “յիւրում տեղւոջ„ զետեղած է պատճէնը։ Ջուր է սակայն այժմ փնտռել զայն։ Ճիշտ այն տեղը, ուր կ'ակնկալուէր կարդալ պատճէնը, Սեբէոսի բնագիրը մեծ խանգարում կրած է։ Սեբէոս խոստացուած պատճէնը զետեղած էր էջ 6, 24 իբր շարունակութիւն, ուր կը գրէ. “Եւ ծառայեցին (Հայք) Մակեդոնացւոց մինչեւ ցապստամբութիւնն Պարթեւաց ի (այ. եւ) Մակեդոնացւոց, եւ ցհամբարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն։ *Քանզի զայն ճառէ ժամանակագիրն* (Ագաթանգեղոս)՝ *այդպէս, որպէս առաջիդ կայ„։* Կը պատմէր Հայոց Պատմութեան շարունակութիւնը Պարթեւաց որով։ Արդեամբք ալ էջ 7—9 կը պատմուի գեղեցիկ ոճով Արշակ Ա. Մեծի ապստամբութիւնը Մակեդոնական լուծին դէմ, եւ Հայաստանի անկախութիւնը Պարթեւ հարստութեան տակ. “յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի„, որով սկիզբ կ'առնու պարթեւ արենակցութենէն նաեւ հայ արշակունեաց հարստութիւնը։ Ժամանակագիրը չորս ճիւղ գիտէ պարթեւ արշակունի տան. “եւ այս են իշխանք Պալթեւաց, որք թագաւորեցինն զկնի Արշակայ հաւր իւրեանց ի Բահլ Շահաստան յերկիրն Քուշանաց։ Որդիք չորք սոսն լեալ Արշակայ արքայի Պարթեւաց. զառաջինն սոսն թագաւորեցոյց Թետալացւոց աշխարհին. զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց. զերրորդն ի վերայ Պարթեւաց. զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին„ (էջ 9)։

Մինչեւ այստեղ Պատմութիւնը իւր հոծ եւ նշանակալից բովանդակութեամբ “ժամանակագրին„ տողերուն ընդլայնուած խմբագրութեան նկարագիրն ունի։ Այսպէս ճանչցած է նաեւ Վարդան (էջ 31).

“Բայց լուաք եւ տեսաք գրով, եթէ որդի էր սա (Վաղարշակ) Արշակայ մեծի, եւ ոչ եղբայր։ Եւ էր բանն այսպիսի, եթէ թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսիւնն կճեայ[1]՝ որ ի Մծբին յապարանս արքայութեանն Հայոց. եւ ի յատնուլն գտաւ գիր յունարէն, եթէ Ես գրեցի Ագաթանգեղոս. զի մեծն Արշակ ունէր չորս որդիս. զառաջինն թագաւորեցոյց Թետալացւոց. եւ զերկրորդն Կիւրիկեցւոց. եւ զերրորդն Պարթեւաց. զչորրորդն Հայոց. տալով նմա զսահմանն՝ զոր Հայկն[2] ստացաւ զաւակօքն իւրովք, եւ որդւովք եօթն դստերաց իւրոց„։ Նաեւ Ս. Ասպարանեցի իւր օրինակին մէջ այսպէս խմբած է (էջ 17—18).

“Եւ զվաղնջուցըն թարգմանեալ,
Հելլէն գրով նուրբըս գտեալ
յԱգաթանգեղոսէ դրոշմեալ
Ի վերնագրէն զայս իմացեալ.
Արանց հընգից թագաւորեալ
Հայոց եւ Պարթեւաց տիրեալ„։

Պարթեւ եւ հայ թագաւորներու յաջորդաբանութիւնը (էջ 9—10) յայտնապէս խանգարուած է՝ կրճատումներով եւ յաւելուածներով. եւ արդէն կ'աղաղակեն զայս Մ. Խորենացւոյ եւ Սեբէոսի Տարօնեցւոյ անունները

Վէհ Անտիոք Խոսրով = Լաւագոյն Անտիոք Խոսրովու։ Ըստ բառ Սեբ. կոչուած է նաեւ Ռոհստոմն ի Նոյ (= Նոր Ռոհստամն. այսպէս կարդա)։

[1] Spiegel, անդ, էջ 463։

[1] Սեբէոս չունի [Սեղ]այ, Հուանօրէն Վարդան առնուած է հոն Խորենացիէն (Բ, ԼԲ, “սիւն կճեայ„ յիշեալ)։

[2] Հմմտ. Սեբ. 3. “Ունէր Հայկն զԱրամանեակ եւ զդստերս զորդիս իւր եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւթանեցունց դստերաց իւրոց, արս հզօրս . . .„։

հատուածիս ծայրը (էջ 11)․ «Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ եւ Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Հաւատոյ եւ Ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի Հայրէ ճանաչել»։ Այս տեղ յետնագոյն գրիչ մը ջանացած է Սեբէոսի անհամաձայնութիւնը ազգային միւս «Հաւատոյ եւ Ճշմարիտ մատենագրաց» հետ հաշտեցնել լրացնելով (եւ տեղ տեղ կրճատելով) արքայացանկը, մասամբ թերեւս ձեռագրին մէջ թղթերու խառնաշփոթութիւն նշմարելով։ Փոփոխութիւնն[1] ակնյայտնի է նաեւ անկէ, որ Հայ թագաւորներու ցանկը կը հասնի մինչեւ Պապի թագաւորութեան վերջը՝ 376 մօտաւորապէս, մինչ արձանագրութիւնը գրուած էր Հրամանաւ Տրդատայ իբր դար մը յառաջ եւ կ'աւարտէր հաւանօրէն Խոսրովով (եւ Արտաւանով), այսինքն «առաջին թագաւորաց» վերջինով։ Յաջորդ հատուածը (էջ 11, 4—12, 1, «յետ մահուանն Աղեքսանդրի — պայազատք նորին») ամբողջապէս փոխառութիւն է Ասողիկէն (էջ 29—32), որ հոս իր կարգին օգտուած է բացի ի Խորենացիէն եւ Եւսեբիոսէն նաեւ Սեբէոսէն[2] (հմմտ. Սեբ., էջ 7—9)։

Այսպէս Սեբէոս ներկայացնելով Պարթեւ եւ Հայ «առաջին թագաւորաց» անուանացանկը՝ կատարած կ'ըլլար իր խոստումը՝ տալ արձանագրին պատճէնը թարգմանութեամբ։ Դժբախտաբար Սեբէոսի միակ ձեռագիրը զայն իր ամբողջութեան մէջ չէ հասուցած մեզի։ Արձանագրին պատմական արժէքը նաեւ իր աղաւաղեալ ձեւին մէջ յայտնի է (հմմտ. առ այս Մարկուարտի քննութիւնը յիշեալ տեղ)։ Հուսով առիթ պիտի ունենանք ծանօթանալու անոր, երբ մերձենանք Արքայացանկի քննութեան։

Սեբէոս այնուհետեւ կը շարունակէ ժամանակագրական աղիւսակներով պատկերել երեք դրացի պետութեանց՝ Հայոց, Հռովմայեցւոց եւ Պարսից արքայացանկը, սկսեալ Արտաշիր Սասանեանի գահակալութենէն, եւ կը հասցնէ մինչեւ 652։

«Մարաբաս», «Կեղծ-Ագաթանգեղոս», «Կեղծ-Սեբէոս», «Անանուն», «Փ. Բիւզանդ», «Ղ. Փարպեցի» եւն։ — Մինչեւ այս տեղ ըստ կարելւոյն զգուշացանք շօշափել նախորդ քննիչներու տեսութիւնները նկատմամբ Նախերգանքի, որոնք կասկածանքով նայած են միշտ Նախերգանքին, ձգտելով միշտ անջատել զայն Սեբէոսի Պատմութենէն, իբրեւ անհարազատ եկամուտ մաս մը, գրուած ուրիշ հեղինակէ եւ պատահմամբ միայն միացած Սեբէոսի մատենին։ Ոմանք ընծայեցին զայն ըստ մասնէ *Կեղծ-Ագաթանգեղոսի* (Լանգլուա)․ ուրիշներ համարեցան *Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան առաջին խմբագրութիւնը* (Գուտշմիդ) կամ վերագրեցին *Մարաբայ Մծուրնացւոյ* (Ֆէտտէր, Մարկուարտ), *Անանունի* (Մառ, Խալաթեանց), *Կեղծ-Սեբէոսի* (Մակլէր, Մատիկեան), եղան եւ այնպիսիներ, որոնք ուզեցին նկատել հոն *Փ. Բիւզանդի* (Ադոնց, Թօփճեան, Ալիշան-Տէր Սահակեան, Մատիկեան), *Ղ. Փարպեցւոյ* (Ալիշան, Տէր-Պօղոսեան)[1] գրիչը։ Այս այլազան տեսութեանց գրգիռ տուած էր Միհրդատեանց, որ մուծած էր ըստ կամս Նախերգանքի մէջ Ա եւ Բ դպրութեանց զանազանութիւն եւ էջ 1, 20—10, 22, ուրեմն ամբողջ «Ա դպրութիւնը» առած էր չակերտի մէջ իբրեւ մաս արձանագրութեան Ագաթանգեղոսի։ Ինչպէս այլ եւ այլ անգամներ կրկնեցինք, Միհրդատեանցի ո՛չ բաժանումը եւ ո՛չ չակերտը ծանօթ են ձեռագրաց։

Այս պէսպէս կարծեաց գեղեցիկ համադրութիւնը տուած է արդէն Հ. Մատիկեան (Կեղծ-Սեբէոս, էջ 1—9)․ աւելորդ կը տեսնեմ յառաջ բերել միւսանգամ եւ ձեռնարկել քննադատել։ Ուսումնասիրութեանս ընթացքին շատ կէտերու մէջ տարբեր տեսակէտներ պաշտպանելով՝ ինքնին անկայուն եւ անհաստատ հողի վրայ կ'ընծայուին այս տեսութիւնները։ Նկատմամբ Նախերգանքի (Ա․ եւ Բ․ դպրութիւններու) հեղինակին կ'ընդգրկենք ամբողջութեամբ Ստ. Մալխասեանի եզրակացութիւնն, որ կը յանգի յայն թէ Ա. եւ Բ. դպրութիւնները «անտարակոյս Սեբէոսին են պատկանում, իբրեւ Նրա Պատմութեան անբաժան, համեմատ եւ անհրաժեշտ մասերը[2]»․ առանց մերժելու նաեւ Հ. Գաթըրճեանի նկատողութիւնն, թէ Նախերգանքս «Սեբէոսի պատմական մասին չափ մտադրութեամբ շինուած չ'երեւար, այլ իբրեւ երկրորդական ու յարա-

[1] Արքայացանկին մէջ երկու գրիչ նկատած է նաեւ Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, 49, S. 652—653։

[2] Հմմտ. Մալխասեանց՝ Սեբէոսի Պատմութիւնը, էջ 23—27։ Մալխասեանի տեսութիւնն, թէ Տարօնեցին տարբեր անձնաւորութիւն է Ասողիկէն, չեմ ընդունիր։

[1] Հանդ. Ամս. 1911, էջ 328 ծան. վերապահութեամբ՝ Վրթանէս Քերթողի գրչէն կ'ենթադրէ Նախերգանքը. յետս կ'առնում ենթադրութիւնս։

[2] Սեբէոսի Պատմութիւնը, էջ Է։

գրական բան մը, եւ կամ աւելի բացայայտ ըսելու համար՝ ազգին անդին նիւթերը ժողուած, բայց դեռ ճիշդ կարգի չբերուած ծրագիր մը„ (Եւրոպա 1851, թ. 21), թէեւ Հ. Գաթըրճեան քիչ մը խիստ արտայայտուած է՝ նկատի չառնելով էջերու խառնաշփոթութիւնը, որ այնպէս խանգարած է բնագրին ընթացքը։

Քննութիւններ Նախերգանքի վերաբերեալ: — Ինչ ինչ գրութիւններ յիշեցինք վերը՝ առթիւ թարգմանութեանց եւ քննութեանց Սեբէոսի պատմութեան. ամբողջութեան համար յիշենք նաեւ հետեւեալները[1].

A. v. Gutschmid, Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, *ի գիրս՝* Berichte über die Verhandlungen der K. S. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Klasse 23 (1876), S. 1—43 (= Kleine Schriften III [1892], S. 282—331).

A. Baumgartner, Über das Buch „Die Chrie", ZDMG. 1886, S. 457–515, *յատկապէս էջ* 466—467 *ծան.։*

P. Vetter, Das Buch des Mar Abas von Nisibis, *ի գիրս՝* Festgruss Dr. Prof. Rud. v. Roth zum 50jährigen Doktorjubiläum, Stuttgart 1893, S. 81—88. *Թարգմ. Հանդ. Ամս.* 1894, *էջ* 1—5 = *Հայկական աշխատասիրութիւնք հայրապետ Պ. Ֆէթթէրի, Վիեննա* 1895, *էջ* 31–45 *“Մար-Աբաս Մծուրնացւոյ գիրքը„։*

Н. Марръ, О начальной исторіи Арменіи Анонима. Къ вопросу объ источникахъ исторіи М. Хоренскаго. По поводу критическихъ статей проф. A. Carriere'a. *Ի թերթին* Византійскій Временникъ, 1894, *էջ* 263—306 = *Մ. Խորենացի ըստ ուսուցչապետ Ն. Մառի. թարգմ. Ն. Ղալայեանց. Հանդ. Ամս.* 1895, *էջ* 18—20, 54—57, 108—110, 195—198, 297—300, 1898, *էջ* 313—316 (*կիսով միայն*)։

J. Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran. *ի թերթին* Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 49 (1895), S. 646—659. „Die Listen der eranischen und armenischen Arsaciden bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenaçi".

J. Marquart, Die angeblichen Zariadrismünzen und die Fürsten von Sophene bei Mar Abas und Ps. Moses Xorenaçi. *ի գիրս՝* Untersuchungen zur Geschichte von Eran. Göttingen 1896, S. 37—42 (= Philologus 54, S. 521—526).

Г. Халатьянцъ, Армянскій эпосъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго. Москва 1896. *էջ* 58—150 *Մարաբաս Մծուրնացի կամ կեղծ Ագաթանգեղոս* = *թարգմ. Լիպարիտ Նազարեանց՝ Վիեննայի* 1898, 8⁰, *էջ* 110 (*արտատպուած Բազմավէպէն*)։

Н. Адонцъ, „Начальная исторія Арменіи" у Себеоса въ ея отношеніяхъ къ трудамъ Моисея Хоренскаго и Фауста Византійскаго. По поводу брошюры С. Малхасянъ: *Սեբէոսի պատմութիւնը եւ Մ. Խորենացի. Տփղիս* 1899. Виз. Временникъ, 1901 (*նաեւ առանձին*)։

H. Thopdschian. Die Anfänge des armenischen Mönchtums mit Quellenkritik. *ի* Z. f. Kirchengeschichte, 25 (1904), S. 3—14 (Faustus von Byzanz). *Դարձեալ նոյն՝* Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Ašot I. und Sombat I. Berlin 1905, S. 3. *Հմմտ. եւ Արարատ*, 1901, *էջ* 518—524. *եւ* 1903, *էջ* 529 *եւն։*

Հ. Գ. Ալիշան, Հայապատում, Ա. էջ 143—147. *Հմմտ. եւ էջ* 23—28։

Հ. Գ. Ալիշան, Հայաստան յառաջ քան զլինել Հայաստան. Վենետիկ 1904, *էջ* 285—288 *Հ. Կ. Տէր-Սահակեանի ծանօթութիւնը։*

Հ. Յ. Տաշեան՝ Արշակունի դրամներ, Բ. էջ 226—229 *եւն։*

Հ. Ս. Մատիկեան, Անանունը կամ կեղծ-Սեբէոս, քննական ուսումնասիրութիւն. Վիեննա 1913 (*Արտատպ. Հանդ. Ամս. է*, 1911—1912)

Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ. Վիեննա 1919 (*Արտատպ. Հանդ. Ամս. է*)։

Հ. Բ. Սարգիսեան. Սիմէոն Ապարանեցի եւ կեղծ-Սեբէոսի առեղծուածը. Բազմավէպ 1915, *էջ* 1—9, 33—39. *Հմմտ. եւ նոյն՝ Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքը, էջ* 277—279։

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

---

[1] *Մարքուարտ տարբեր նորագիւտ համահասարակութեան ... ամէն լոյս տեսած քննութիւնները, որոնք Նախերգանքի հետ բնաւ աղերս չունին, աւելորդ կը համարիմ յիշատակել հոս. Հմմտ. առ. այս Տաշեան, Արշակունի դրամներ, Բ. էջ* 224—225։